

UNIVERZA V LJUBLJANI
PEDAGOŠKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

MILAN GRAH

UNIVERZA V LJUBLJANI
PEDAGOŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SOCIALNO PEDAGOGIKO

NEOLIBERALIZEM SKOZI PRIZMO PEDAGOGIKE ZATIRANIH

DIPLOMSKO DELO

Mentorica: doc. dr. Špela Razpotnik

Kandidat: Milan Grah

Ljubljana, marec 2014

ZAHVALA

Hvala Maretu, Ani, Hani, Katarini, Maji in Nastji za pomoč in podporo v vseh 4. letih študija.

Hvala Špeli za fleksibilnost, spodbudo in vodenje, da sva prišla do cilja.

Hvala staršem za podporo in motivacijo, ko sem jo najbolj potreboval.

Povzetek

Neoliberalizem je politično-ekonomski koncept, ki se je uveljavil v Sloveniji v zadnjih dvajsetih letih. Diplomsko delo pa se sprašuje, če in na kakšen način je neoliberalizem, kljub svoji diskurzivni svobodi, mehanizem zatiranja. Zato prikaže glavne ideje na katerih temelji neoliberalizem in kako se skozi neoliberalizem kažejo mehanizmi zatiranja. Namen naloge je prikazati, kako neoliberalizem zmanjšuje vlogo države preko zmanjševanja njene suverenosti, kako se z njegovo pomočjo razširjajo meje kapitalizma tudi v najbolj intimne sfere posameznika in njegovih socialnih odnosov, ter predstaviti vidik medijev in oglaševanja kot neoliberalističnega orodja zatiranja. Teoretsko diplomsko delo pod drobnogled vzame koncepta zatiranja, kot ga predstavita Freire in Frankl. Avtorja uspeta konceptualizirati zatiranje, njegove mehanizme in opisati človeško delovanje v odnosih, ki so zatiralski. Freirova teorija tudi izpostavi štiri glavne mehanizme zatiranja, antidialoške akcije, skozi katere to diplomsko delo problematizira neoliberalizem. Prva, prevlada, izpostavlja mite, na katerih stoji kultura zatiranja (v tem primeru neoliberalizem), druga izpostavlja stremljenje k strategiji "deli in vladaj", tretja antidialoška akcija predstavlja neoliberalizem in njegovo uporabo manipulacije, četrta pa je kulturna invazija, v kateri se problematizira sprejemanje in integracija invazivnih družbenih, političnih in ekonomskih interpretacij ter povezanih življenjskih stilov, ki sedaj temeljijo na individualizmu, potrošništvu in materializmu. V zaključku se diplomsko delo sprašuje tudi o problemu, kako nas danes neoliberalizem zatira. Diplomaska naloga povezuje zatiranje in neoliberalizem ter razišče, kako le ta uporablja mehanizme zatiranja za svojo implementacijo, predvsem pa za vzdrževanje prevlade nad možnimi alternativnimi koncepti politike, ekonomije, družbe in države.

Ključne besede:

Zatiranje, neoliberalizem, individualizem, mediji, potrošništvo

Abstract

Neoliberalism is a political and economic concept which has been established in Slovenia in the last twenty years. This thesis is questioning whether neoliberalism, despite its discursive freedom, is a mechanism of oppression. It presents the main ideas on which neoliberalism is grounded and where it shows its oppressive nature. The intention of this thesis is presenting how neoliberalism is reducing sovereignty of the state, how it helps capitalistic ideas to expand into the most intimate levels of individual and his/hers social relations, and the role of media and advertising in the oppressive nature of neoliberalism. This theoretical thesis is based on the concepts of oppression by Freire and Frankl. Two authors conceptualize oppression, its mechanisms, and they give description of human behavior in oppressive inter human relations. Freire's theory also points out four main mechanisms of oppression, named Antidialogical actions, which are used as the basis of questioning neoliberalism and its oppressive nature. The first antidialogical action is conquest which is exposing myths on which neoliberalism stands. The second mechanism shows its tendency in 'Divide and rule' strategy, and the third action problematizes the role of manipulation. The last antidialogical action is cultural invasion which deals with accepting and integrating invasive societal, political and economic interpretations and resulting life styles based on individualism, consumerism and materialism. The final question of the thesis is how neoliberalism oppresses us today. This diploma thesis connects oppression and neoliberalism, presents how this political and economic doctrine uses mechanisms of oppression for its implementation and uses them for prevailing against other alternative concepts of politics, economy, state and society.

Key words:

Oppression, neoliberalism, individualism, media, consumerism

Kazalo vsebine

Povzetek	I
Ključne besede:	I
Abstract	II
Key words:	II
Kazalo vsebine	III
1. UVOD	- 1 -
2. NAMENI IN CILJI DIPLOMSKE NALOGE	- 8 -
3. METODA	- 9 -
4. ZATIRANJE SKOZI IZKUŠNJO PEDAGOGA IN PSIHOLOGA.....	- 11 -
4.1 Paulo Freire	- 13 -
Dehumanizacija kot proces zatiranja.....	- 14 -
Bančniška vzgoja.....	- 17 -
Tematska polja in generativne teme	- 19 -
4.2 Viktor E. Frankl.....	- 22 -
Apatičnost.....	- 23 -
Razdražljivost.....	- 23 -
Notranja svoboda.....	- 24 -
Logoterapija	- 25 -
Bivanjska praznota	- 27 -
5. NEOLIBERALIZEM	- 28 -
5.1 Zgodovina.....	- 29 -
5.2 Neoliberalizem danes	- 32 -
5.3 Kritike Neoliberalizma	- 33 -

5.4 Neoliberalizem in neenakost	- 36 -
6. ANTIDIALOŠKE AKCIJE.....	- 40 -
6.1 Prevlada.....	- 40 -
Mit svobode.....	- 42 -
Mit napredka in poslušne ubogljivosti	- 45 -
Mit prehajanja premoženja med družbenimi razredi.....	- 48 -
Mit superiornosti zatiralcev.....	- 49 -
Apatija in razdražljivost	- 53 -
6.2 Deli in vladaj	- 54 -
Individualizem.....	- 56 -
Potrošništvo in materializem.....	- 59 -
Skrb za status.....	- 62 -
Apatija in razdražljivost	- 64 -
6.3 Manipulacija.....	- 65 -
Oglaševanje in mediji kot mehanizem zatiranja	- 66 -
Vloga medijev	- 69 -
Manipulacija z vsiljevanjem politik	- 70 -
Apatija in razdražljivost	- 71 -
6.4 Kulturna invazija	- 72 -
7. Kdo je zatiralec.....	- 77 -
8. ZAKLJUČEK.....	- 81 -
UPORABLJENI VIRI.....	- 93 -

1. UVOD

V zadnjih nekaj letih smo Slovenci spoznali drugo plat neoliberalizma. Življenje v ekonomski krizi, bančnem krču in več letne recesije, nas je postavilo pred mnoga težka ekonomska, socialna, družbena in individualna vprašanja. V letih po osamosvojitvi smo se soočali z gospodarskimi težavami, ki pa smo jih relativno uspešno rešili in se obrnili ter odprli na evropske in svetovne trge. Za cilj smo si zadali vključevanje v mednarodne organizacije, da bi tako izboljšali možnosti za kvalitetno življenje. Tako se nam je v nekaj več kot desetletju uspelo vključiti v vojaške in meddržavne integracije, ki naj bi nam omogočale boljši in hitrejši gospodarski ter družbeni napredek, pa tudi strateško povezanost z najbolj pomembnimi mednarodnimi partnerji. Čas tranzicije smo preživeli tako uspešno, da smo se poimenovali za gospodarski čudež, za državo, ki je najbolj uspešno prešla iz socializma v kapitalizem. Prvih nekaj let v Evropski Uniji je časovno vzporedno nekaj najboljšim letom v slovenskem gospodarstvu. Če malo poenostavim, je bilo vzdušje v državi vsak dan znova 'Danes so dovoljene sanje'. Za mnoge je življenje v novi republiki res prineslo boljše življenje, za druge pa so obstajale vsaj sanje o boljši prihodnosti. In nato je prišel tisti 'jutri'. Nov dan je z zlomom ameriških kreditnih in borznih trgov prinesel grožnjo. Svetovne banke so odreagirale s svojimi mehanizmi, vložile so enormne količine denarja v svetovna gospodarstva in za trenutek se je zdelo, da bo vse v redu. In smo živeli naprej, v upanju da se krizi izognemo. Še zasanjani smo upali, da v najslabšem primeru kriza prizadene nekaj podjetij, bank in posameznikov. Vendar so se sanje o lepši prihodnosti, spremenile v realno nočno moro. 'Nov dan' je še enkrat pripeljal hromeče tanke, katerih pa nam ni uspelo premagati v tako kratkem času. Tokrat so 'tanki' na kolena spravili gospodarstvo, z njim pa tudi družbo in (vsaj v večini primerov) posameznika in njegove/njene sanje. Nič več ni bilo zaposlitev za nedoločen čas, ki so omogočale skromno a kvalitetno življenje. Služba je postala luksuz in kdor jo je imel, se je držal kot pijanec plota. Kdor je ni imel, jo je iskal skupaj z več kot 100 000 brezposelnimi. V množicah so se zgrinjali in iskali možnost preživetja. Saj ne da so bile službe dobre, velikokrat so jih delodajalci izkoriščali, z minimalno plačo, brez plačevanja prispevkov za socialno varnost in drugimi oblikami izkoriščanja. Ampak srečen si lahko, če imaš za preživetje – boljše slabo plačano kot nikakršno delo.

Zaposlovanje je mogoče najbolj akuten primer tega, kar je prinesla kriza, nikakor pa edini. Stečaj za stečajem je zdesetkal slovensko gospodarstvo. Rez za rezom je politika zadajala udarce socialni državi. Družbeno razpoloženje pa se je prevesilo v stanje kolektivne depresije, obupa in brezperspektivnosti. Izkustveno smo ugotovili, zakaj Američani veliki gospodarski krizi leta 1929 in letom do 2. svetovne vojne pravijo Velika depresija. Ne gre samo za gospodarstvo, gre za življenje v času pomanjkanja in brezperspektivnosti. Američanom je s predsednikom Rooseveltom v štirih letih, ki so sledila krizi uspelo postaviti New Deal, nov pristop k reševanju težav in obljubo za boljšo prihodnost. Ta sicer ni prišla takoj, imeli pa so vsaj strategijo reševanja težav. Medtem pa je Slovenija v krizi že vsaj pet let in več, pa še vedno nimamo prave ideje kam gremo, niti strategije, kako jo rešiti. Tako so strategije reševanja postale individualen problem, ki se najbolj izrazito kaže v trendu izseljevanja v tujino in v množici državljanov, ki se vsakdan znova ukvarjajo samo še z lastnim preživetjem, z lastno eksistencialno krizo.

V luči enormnih, za posameznika nepredstavljaljivih, količin denarja v banke, se skoraj 'nehigienično' sliši, da država nima denarja za tako visoke plače, socialne prispevke, socialne transferje ali vzdrževanje cest. Ali nismo državljani del države in ali ni država dolžna najprej nam zagotavljati preživetja in kakovostnega življenja na njenem ozemlju? Razumem povezavo, kako naj bi denar v bankah pomagal vsem. Pod vprašaj pa postavljam zaključek, ki je impliciran. Kje imamo zagotovilo, da bodo banke v zasebni lasti nujno pomagale nam? Kako vemo, da se ne bodo ponovile tragedije slabega gospodarjenja, ki jih moramo davkoplačevalci odplačati sami, čeprav so jih zakrivilo pravni subjekti (vsaj v določeni) zasebni lasti? Zakaj se mora država zadolževati za reševanje zasebnih podjetij, neupravičeno pa je trošenje javnega denarja za njene državljane? Zakaj moramo davkoplačevalci odplačati slabe dolgove? Zakaj moramo državljani najbolj trpeti posledice slabega gospodarjenja tržnih subjektov in pa tudi neučinkovitosti države, njenega pobiranja davkov in neuspešnosti zagotavljanja temeljnih pravic? Zato v diplomski nalogi predstavljam politično ekonomski model, v katerem živimo. Izogibam se ekonomskim temam in skušam fokus postavljati na vpliv neoliberalizma na družbo in življenje posameznika, torej se teme lotevam iz socialne perspektive. Dinamika neoliberalizma in njen vpliv na družbo pa je tema, ki je preobsežna za opis v eni diplomski nalogi. Zato sem se odločil osredotočiti samo na povezavo zatiranja in neoliberalizma. Danes se Slovenci intenzivno ukvarjamo z iskanjem in preganjanjem krivcev

za trenutno stanje. Pregarjanje ljudi, ki so pripeljali državo na rob propada, se mi zdi smiselno in upravičeno. Vendar del problema predstavlja tudi sistem, ki je vse to omogočal. Zato se mi zdi smiselno usmeriti tudi v problematike politično-ekonomskega sistema, ki s svojimi pogledi in reformami pomembno vpliva na družbeno realnost. Kajti če so te reforme, na državni ravni, v prid samo določenim posameznikom in ne služijo javnemu dobremu, potem se mi zdi upravičeno govoriti o zatiranju. Primeri tajkunov kažejo ravno to: množice izigranih delavcev in peščica, ki je obogatela zaradi sistema, ki je omogočal široko svobodo in izvajal pasiven ter pomanjkljiv nadzor. Reševanje problema na sistemski ravni se mi zdi nujno, ker bomo samo tako preprečili ponavljanje že znanih zgodb in omogočili, da bo sistem pravičnejši za vse prebivalce države. Zato se v diplomskem delu sprašujem, kako se skozi neoliberalizem kažejo mehanizmi zatiranja. Slednji so ključni za vzdrževanje trenutnega stanja sistema in omogočajo nadaljevanje izkoriščanja. Vendar pa je problem zatiranja kompleksen in tesno prepleten s politiko in gospodarstvom, pa tudi z individualnimi navadami, družbenimi trendi, mednarodnimi odnosi in s svetom v procesu globalizacije. Zdi se, da je neoliberalizem edina politična/ekonomska opcija, ki jo imamo na voljo. Zato mislim, da je nujno opozoriti, kako in kje se v njej kažejo mehanizmi zatiranja. Naj bo to na državni ravni, skozi prizmo njene vedno manjše suverenosti, ali na družbeni, kjer je kapitalizem pronicalen tudi na raven najbolj intimnih odnosov, ali individualni, kjer problem množične izbire povzroča močne psihološke napore. Sprašujem se tudi po vlogi družbenih institucij, kot so mediji, in njihovi vlogi v razširjanju glavnih idej neoliberalizma. Z razširjanjem in podpiranjem mitov, na katerih stoji ta doktrina, so ščitili politične spremembe, ki niso bile v prid vsej javnosti. S tem pa so zgrešili svojo nalogo in izdali zaupanje, ki jim ga je izkazala družba. Mehanizme zatiranja tako prikazujem na ravni države, družbe, institucij in posameznika, poleg tega pa skušam opisati njihovo delovanje in kakšne so njihove posledice.

, Je pasivnost, s katero smo šli v krizo in pasivnost našega življenja v njej le simptom sistema v katerem živimo?. Če malo parafraziram me zanima, koliko (neoliberalnih) udarcev lahko Slovenci še sprejmemo, preden bo sodu izbilo dno? To pa me je spominjalo na Freirov opis zatiranih, kateri se bolj bojijo svobode kot zatiralca. Želijo si biti svobodni, a niso navajeni razmišljati s svojo glavo. To pa je strah, ki se težko primerja z gotovostjo in poznavanjem življenja v podloženem položaju.

Ni popolnoma res, da smo bili na krizo neodzivni. Bili so klasični protesti, bil je Bo(j)za, bila so vstajniška gibanja itn. Ampak njihov domet je bil tolikšen, kot domet kmečkih uporov. Le ti nikoli niso spremenili situacije zatiranja, njihov pojav je bil le izraz stiske. Bil je izraz prevelike mere zatiranja, ko je podložnikom presedlo (prekipelo) in so fevdalčevo glavo natakneli na kol. Ampak nikoli niso spremenili objektivne situacije v kateri so živeli, nikoli niso zavrnilo zatiranja na sistemski ravni. Drugim fevdalcem so samo pokazali koliko je preveč, potem pa so le ti poskrbeli, da so tudi upornim kmetom vrat nadomestili s kolom. Upiranje je častno dejanje, ni pa dovolj. Z upiranjem zatirani pokažejo svoje nestrinjanje; zatiralcem pa pokažejo kdaj je zatiranje tolikšno, da ustvarjeni gnev lahko mobilizira veliko količino ljudi. Ali celo kritično maso. Če se sam postavim v vlogo zatiralca, bi za vzdrževanje svojega položaja vedno skrbel, da je zatiranje ravno pod to mejo. Se ušteješ tu in tam, ampak hitro pogasiš ogenj, z nekaj drobtinicami z mize in s težko anti-propagando ali diskreditacijo. Kar se je dogajalo tudi pri nas. Protesti so omilili določene reze (nikakor preprečili), protestniki pa so bili diskreditirani na več različnih načinov. Naj je šlo za njihovo 'napačno' ideološko opredeljenost, za njihovo anarhistično naravnost, za njihovo povezavo z 'zombiji' in najbrž še kakšno drugo obliko diskreditacije. Nikakor pa ne smemo pozabiti na fizično obračunavanje s protestniki v Mariboru, ki pa se je izkazalo za nezaželeno. Neupravičena, preobsežna in premalo nadzorovana uporaba represivnih prijemov policije, je namreč povzročila zgražanje na politični in družbeni ravni, medijski pritiski in nadzor pa so v sledečih protestih ohranjali nenasilno participacijo na obeh straneh. Protestniki niso hoteli biti videni kot nasilniki, isto pa velja tudi za politike, kajti represija se je pokazala za mobilizacijski faktor množic. Določeni protesti so bili bolj kot ne spregledani, prav nobeno pa se ni razvilo v množično gibanje, ki bi prineslo otipljivo spremembo in ne omilitev neoliberalnih reform na dolgi rok. Mislim da če želimo preprečiti smrt na obroke, ki ga predstavljajo vedno novi rezi v javnem sektorju in krčenje socialne države, ki bo izobrazbo, zdravstvo in druge javne dobrine omogočala le še dovolj premožnim, večino ljudi pa bo puščala na pragu revščine, bomo potrebovali protiutež neoliberalnim argumentom. Ali pa bo prevladal 'šentflorjanizem', bolje biti slab v posnemanju, kot avtonomen. Bomo presegli sebe in svojo kulturo ali bomo še enkrat klonili pred gospodarjem, si naredili uzde zatiranja in poskusili biti dobri v 'biti povprečen'.

Zatiranje je namreč tema, ki ni samo pogosta v slovenski zgodovini, ampak je njen integralen del. Jezik, kultura in znanost so se pri nas dolga stoletja razvijali pod vplivom in kontrolo tujih zatiralcev. Naš jezik je bil dolgo jezik kmetov, jezik podložnikov. In v nekem smislu je taka tudi naša kultura. Zelo dobro se znamo spopasti med s sabo, pred drugimi kulturami, narodi ali državami pa postanemo pohlevni, pogosto z občutkom manjvrednosti in priznavamo za boljše od nas (recimo Švedi, Nemci, Američani...) ali pa jih zaničujemo in jim zavračamo enakost v odnosu (recimo Hrvaška, Srbija...). Na kar skušam opozoriti je, da kažemo že na kulturni ravni eno od značilnosti zatiranja. Izrazito podrejenost in pohlevnost pred večjimi in boljšimi od sebe, ter avtoritarnost in vzvišenost pred tistimi, ki jih tretiramo za slabše od sebe. To pa je dinamika, ki jo opisujeta tako Freire, kot tudi Frankl v svojih opisih zatiranja. Kljub temu pa smo se proti zatiranju vedno borili. Slovenska zgodovina je polna primerov, ki pa tako ali drugače razvodeniijo v spremljajočih zgodovinsko-političnih razmerah. Kljub temu nam je osamosvojitve uspela, odcepili smo se od Jugoslavije, zato da bi živeli v bolj egalitarni in demokratični družbi, da bi živeli brez systemskega zatiranja. In če želimo živeti brez zatiranja, ne smemo živeti v prepričanju da tega ni več. Zatiranje se v taki ali drugačni obliki pojavlja v vsakem sistemu in v vsaki družbi. Lahko poteka na individualni ravni (npr. primer Fritzl) ali pa na družbeni. Mislim, da smo kot narod zelo senzibilni za individualno zatiranje, da ga obsojamo in skušamo preprečevati. Vendar pa, kar je tudi naša zgodovinska šibkost, vedno znova spregledamo (ali pa ne odreagiramo) na ravni systemskega zatiranja (npr. izbris 25 000 državljanov Slovenije). Zato se v diplomskem delu sprašujem, kako poteka zatiranje v neoliberalizmu. Ker direktno na to temo ni veliko raziskav – v smislu zatiranja v neoliberalizmu – sem se odločil opisati koncepta zatiranja po Freiru in Franklu. Ne zanima me toliko zakaj do njega pride, kot to, kako poteka in kakšni so mehanizmi zatiranja. V nadaljevanju želim povezati koncept zatiranja z neoliberalizmom in skušam izpostaviti, kako je neoliberalizem lahko mehanizem zatiranja v družbi ter kako to vpliva na življenje posameznika.

Živimo v času, ko ena plača ne omogoča več preživetja niti enemu človeku, ter v družbi, ki se ji dnevno oglašujejo dobrine v vrednosti vsaj ene plače. Na kar skušam opozoriti je, da v boju za lastno preživetje in v (velikokrat umetno ustvarjeni) želji po materialnih dobrinah, posameznik nima več ne volje, ne energije po družbenem, kulturnem in končno političnem udejstvovanju. Živimo v času, kjer je 'Joie de vivre' (užitek življenja) zreduciran samo še na

konzumacijo dobrin. Živimo v družbi, ki je ekonomizirana. Vse je samo še razmerje med vložki in zaslužki. Bo ena služba dovolj za preživetje? Potrebujem dve, da si privoščim vse tisto kar je več od osnovnega preživetja? Zadovoljevanje potreb je nujno, ne prinaša pa kakovosti življenjskega obstoja. Vsaj ne samoaktualizacije in samotranscendence (po Maslowu hierarhično najvišji človeški potrebi). In predstavljajmo si človeka, ki dela 14-16 ur na dan, ko želi slediti svojim ciljem, se ukvarja s filozofijo življenja in skuša kakovostno živeti. Po mojem mnenju je nakup potrebnih dobrin za preživetje najvišje, kar povprečen posameznik lahko doseže v teh pogojih. Vendar kaj to pomeni za družbo, za njeno kohezijo in navsezadnje za njen obstoj? Če bomo tako nadaljevali, bomo sčasoma izgubljali kolektivno identiteto, kdo smo in od kje prihajamo. Če bomo mačehovski do kulturno-zgodovinskega družbenega napredka, ker smo preobremenjeni z lastnim preživetjem, potem izničimo vrednost osvoboditve izpod zatiranja. Z izgubo identitete končno priznamo premoč zatiranja. Kajti slovenska identiteta je vedno bila, da ne glede na to koliko smo zatirani, bomo preživeli in obdržali svoj jezik in kulturo. Ko je bilo zatiranje eksplicitno, nam je to dobro uspevalo. Dober dokaz tega sta že Trubar in Prešeren. Ker pa naj danes ne bi bilo take oblike zatiranja, živimo v prepričanju, da smo svobodni. Skušal bom pokazati, da to ni popolnoma res. Da tudi neoliberalizem deluje po načelih zatiranja, čeprav bolj pretanjeno in implicitno. Z zatiranjem kot narod nikoli nismo popolnoma opravili, še danes ni pravega konsenza o tem, kdo je zmagal v 2. Svetovni vojni. Zatiranje je vedno bila naša generativna tema in v boju proti njej smo vedno bili dobri. Menim, da se ne smemo prepustiti politikantskim igram in se moramo osredotočiti na tisto, kar kot narod znamo najbolje – obrniti zatiranje sebi v prid in ga preseči. Trubar, Prešeren in na koncu koncev tudi proces JBTZ so bila dejanja odpora, disidentstva (v očeh zatiralcev); za Slovence pa so bila dejanja, ki so dajala vzgon in elan za polet njihovih sanj o lepši prihodnosti. Za nas je bilo vedno boljše, ko smo izvajali (kolektivni/kulturni) upor nad zatiranjem, ko smo zmogli preseči notranje razlike in se boriti za jezik/kulturo/svobodo. Ne vidim razloga, zakaj tega ne bi počeli tudi danes. Mogoče je naš izhod iz krize prav v konsenzu, kaj pomeni biti Slovenec, kaj je naša identiteta in v kakšni prihodnosti želimo živeti. Nikakor pa ne mislim tega v nacionalističnem smislu. Zatiranje namreč odvzema usmerjenost v prihodnost. Frankl opisuje zatiranje v taboriščih smrti, kot okolje brez perspektive in prihodnosti. Prav vera v lastno prihodnost je tisto, kar je ljudi v taborišču ohranjalo žive. Torej, če neoliberalizem uporablja zatiranje, potem nam jemlje up v prihodnost, odvzema nam sanje. Neoliberalizem najbolj znan slovenski stavek osamosvojitve

obrne sebi v prid. 'Danes je nov (delovni) dan, jutri so dovoljene sanje'. Danes delaj, garaj in vlagaj vase, da boš lahko jutri živel svoje sanje. A teh obljubljenih sanj, razen peščici, nikoli ne dostavi. Sanjanje je postalo luksuz, sredi eksistencialnega boja množic. Bogate elite pa nam ob tem privatizirajo javne servise, zdravstvo, šolstvo in še kaj. Za njihovo uporabo pa nam izstavijo visok račun. In če nič drugega, je to definitivno zatiranje.

Danes Slovenci delujemo v globalnem smislu. Zatiranje pri nas ni nič drugačno, kot se pojavlja v drugih delih Evrope in sveta. Če povezujemo neoliberalizem z zatiranjem, potem moramo govoriti o globalnem problemu. Neoliberalna doktrina je trenutno najbolj razširjen in najbolj podpiran politično-ekonomski sistem na globalni ravni. Zatiranje pa je bolj kot ne lokalizirano. V vsaki državi ga izvajajo in doživljajo drugače. Tudi Slovenci nismo samo žrtve, v očeh Afričanov so Evropejci (in Slovenci kot del EU) tisti, ki jih zatirajo, ki širijo neoliberalno doktrino z namenom izkoriščanja naravnih virov. Povezovanje in iskanje odgovorov bi bilo potrebno na mednarodni, če ne celo globalni ravni. Zatiranje se je žal vedno pojavljalo v človeških družbah, ne glede na celino, raso ali čas, v katerem so ljudje živeli. Kar pa ne pomeni, da ga ne moremo zmanjšati ali celo preseči. ...

2. NAMENI IN CILJI DIPLOMSKE NALOGE

V času študija smo obravnavali veliko tem, ki so se vključevale temo zatiranja. Od branja Freira in njegove Pedagogike zatiranih, do obravnavanja mehanizmov nacizma, do vzgojnih metod, ki vzgajajo avtoritarno ali pa narcisoidno osebnost. Velik del študija je bil tako ali drugače povezan z zatiranjem. Zato me je zanimalo, kako je z zatiranjem danes. Smo zatirani ali smo zares svobodni? Prvi odgovor na vprašanje zatiranja v neoliberalizmu, ki mi je prišel na pamet, je bil ne. Danes živimo v sistemu, ki temelji na svobodi. Svoboda govora, svoboda gibanja itd. Kljub temu sem pomislil, da je odgovor preveč preprost, da bi ga kar sprejel. Nato pa se je v medijih pojavila novica, da tudi pametni televizorji že zbirajo podatke o navadah gledalcev in jih pošiljajo nazaj proizvajalcem. Televizorji pa so le zadnji v vrsti pametnih naprav, ki izvajajo nadzor nad posamezniki v taki ali drugačni obliki. Nadzorovanje pa me je močno spominjalo na totalitarne ureditve (katere skoraj praviloma temeljijo na zatiranju), še bolj zaskrbljujoče pa je dejstvo, da tega ne počne več samo država, temveč (ali celo predvsem) tudi zasebna podjetja, z namenom generiranja zaslužka. Tudi drugi indici iz okolja, od potrošništva ter materializma do medijev in oglaševanja, so me napeljali, da se želim bolj podrobno poglobiti v to vprašanje. Fascinirala me je ideja, da bi sistem, ki temelji na diskurzu svobode, pravzaprav uporabljal in mogoče celo temeljil na podobnih mehanizmih zatiranja, prav tako kot socializem, komunizem ali celo nacizem. Namen te teoretične diplomske naloge je raziskati, na kakšen način zatiranje obstaja v politično ekonomskem sistemu, v katerem živimo. Omenjeni sistem je neoliberalizem, ki se začne pojavljati v 70. letih, danes pa predstavlja globalno paradigmo politike in ekonomije, z močnim vplivom na posameznika, družbo in nacionalno državo. Cilj diplomske naloge je tako dokazati, da neoliberalna ureditev temelji na zatiranju, da se neoliberalni koncepti širijo in uveljavljajo z mehanizmi zatiranja, njihova implementacija pa reorganizira družbene strukture in ustvarja negativne vplive za večino prebivalstva. Za doseganje tega cilja bom predstavil koncepta zatiranja po Freiru in Franklu, ki bosta podlaga za iskanje in utemeljevanje mehanizmov zatiranja v neoliberalizmu. Zato je cilj tudi predstaviti koncept neoliberalizma, v katerem bom iskal stične točke s predstavljenim konceptom zatiranja. Za doseg te ciljev sem si postavil naslednja raziskovalna vprašanja:

Na kakšne načine v sodobnem času poteka zatiranje?

Kakšen je politično-ekonomski model neoliberalizma?

Kakšne prvine zatiranja v neoliberalizmu najdemo?

Kako miti, ki jih ponuja neoliberalizem, pod krinko svobode pravzaprav skrivajo nove oblike zatiranja?

Kako način življenja v neoliberalizmu vodi v odtujevanje med ljudmi in rušenje družbene kohezije?

Kako neoliberalizem uporablja manipulacijo kot orodje zatiranja?

Na kakšen način neoliberalizem predstavlja kulturno invazijo, ki ima negativne posledice za našo družbo?

Kakšna je vloga posameznika v tem sistemu in na kakšen način poteka ponotranjenje mehanizmov zatiranja?

3. METODA

Metoda, ki sem jo uporabil, je bilo kritično branje strokovne literature. Predvsem je šlo za primerjalno raziskovanje relevantne literature s področja zatiranja in neoliberalizma. V nadaljevanju koncepte s področja zatiranja apliciram na področje tematike neoliberalizma. Za to pa so mi služile predvsem Freirove antidialoške akcije, katere služijo kot osnova in prizma za iskanje specifičnih primerov zatiranja v neoliberalizmu. Za dokazovanje zatiranja v neoliberalizmu sem uporabil teoretične znanstvene vire, ki so mi bili na voljo. Iskal sem jih predvsem v knjižnicah in preko svetovnega spleta, nekaj pa mi jih je priporočila mentorica.

V času študija sem se izrecno z zatiranjem srečal v branju Freirove Pedagogike zatiranih. Zato sem jo vzel kot izhodišče svojega raziskovanja. Da bi uravnotežil pogled, se mi je zdelo smiselno vključiti tudi drugega avtorja, ki bi se ukvarjal s to temo. Glede na to, da so bila koncentracijska taborišča skoraj laboratorijski primer zatiranja, se mi je zdelo upravičeno vključiti teorijo, ki jo je postavil Frankl. Oba avtorja predstavljata zatiranje skozi svojo izkušnjo in teorijo premagovanja in obvladovanja mehanizmov zatiranja, eden v pedagoškem,

drugi v psihološkem smislu. Oba (indirektno) tudi konceptualizirata zatiranje, kar sem uporabil za podlago iskanja mehanizmov zatiranja v neoliberalizmu. Tu so mi služile predvsem antidialoške akcije, kot jih predstavi Freire, ki so po njegovi teoriji tudi štirje najbolj splošni mehanizmi zatiranja. Da bi jih lahko našel v današnji ureditvi, pa sem moral preučiti neoliberalizem. Glede na to, da je sam koncept precej obsežen in v praksi obstaja v različnih variacijah, sem se osredotočil predvsem na teme, ki so pomembne s socialno pedagoškega vidika. Skušal sem predstaviti neoliberalni vpliv na področje družbe, institucij in posameznika. Izpostavljene teme in vidiki neoliberalizma so namenoma socialno pedagoške narave, ekonomski diskurz pa je izpostavljen le v kolikor je pomembno povezan z izpostavljenimi socialno pedagoškimi temami. Seveda pa se mu ne da popolnoma izogniti. Delo se je nadaljevalo z osredotočenjem na štiri antidialoške akcije po Freiru. Zahtevalo je iskanje znanstvene literature, ki premošča vprašanja zatiranja (posamezne antidialoške akcije) z neoliberalno ureditvijo in tako podpira idejo zatiranja v neoliberalizmu. Vsako od antidialoških akcij sem skušal povezati z zatiranjem na družbeni in individualni ravni. Tako sem pod vprašaj postavil določene mite, na katerih sloni neoliberalizem, poleg tega pa tudi vlogo individualizma, potrošništva, medijev, oglaševanja in problema izbire. Te teme predstavljajo spekter zatiranja, ko skozi prizmo Pedagogike zatiranih prikazujem neoliberalno ureditev.

4. ZATIRANJE SKOZI IZKUŠNJO PEDAGOGA IN PSIHologa

Z zatiranjem na obeh poloblah sta se ukvarjala tudi Freire in Frankl. Oba v 20. Stoletju, vsak s svojim razlogom. Frankl se z zatiranjem ukvarja zaradi lastnega preživetja. Njegova teorija temelji na njegovi izkušnji in strategiji preživetja v koncentracijskem taborišču. Kraji, ki so šokirali svet, zaradi izvajanja najbolj ekstremnega, načrtnega, učinkovitega zatiranja v moderni zgodovini. Freire pa se le nekaj let kasneje, v popolnoma drugačnem (političnem, družbenem in ekonomskem) svetu Južne Amerike ukvarja z zelo podobnimi vprašanji, kot Frankl. Proti njemu je eksistencialno manj ogrožen, res pa je, da s svojim delom ne ugaja političnim elitam. Freire se ukvarja z izobraževanjem in opismenjevanjem revnih množic, v njih pa prepozna kulturo, ki je zatirana. Zatiranje je po Freiru vsako dejanje, »ki služi udomačitvi /.../, ki preprečuje človeku biti bolj človeški« . (Freire, 1972, str. 29 in 33). Zatiranje ni beseda, ki bi jo pogosto srečevali v opisu sodobnih družb. Bolj ga asociiramo s preteklostjo, na primer s položajem Slovencev v Avstrijski monarhiji ali pa še bolj eksplicitno, v fevdalnih odnosih v naših krajih ali s suženjstvom v Ameriki. Vendar tudi v moderni zgodovini ni tako redko, naj omenim samo nacistično zatiranje vseh nearijcev, predvsem Judov, Poljakov in Ciganov. Tudi apartheid v Južni Afriki, rasno segregacijo v ZDA, do omejitev rojstev na Kitajskem. Danes pravimo, da živimo v družbi, ki je svobodna in ki zavrača izključevanje katerekoli skupine ljudi. Vendar ali smo s tem odpravili zatiranje ali je le to postalo bolj skrito, sublimirano?

Mehanizme zatiranja in življenjsko okolje, ki ga le to ustvarja, bom prikazal skozi prizmo Freirove pedagogike zatiranih in Franklovo izkušnjo taborišča. Oba avtorja sta v svojih opisih zelo koherentna, čeprav se njuni izkušnji in način opisovanja razlikujeta. Zanimivo je predvsem dejstvo, da se oba na koncu usmerita v izdelavo koncepta, ki naj bi pomagal pri osvoboditvi. Freire, po izobrazbi pravnik in pedagog, preko svoje pedagogike stremi k človeku, ki je radikalni revolucionar. Preko ozaveščanja in razvijanja kritičnega uma, individuuma osvobodi spon zatiranja in ga usmerja v akcijo. Njegov revolucionar stremi k pravičnosti, predvsem pa napredku vseh ljudi. Je človek množic, ki živijo v tem svetu in je z njimi v dialoškem odnosu. Zatirani so zanj potopljeni v svet zatiranja in tako odtujeni od sebe

in sveta. Svet zunaj njihovih spon je svet zunaj njihovega dosega. Po drugi strani je Franklov koncept veliko bolj individualističen, najbrž zaradi njegove izobrazbe v medicini in psihologiji, ki se največkrat ukvarja s posameznikom. Mogoče je to razlika s Freirom ki je bolj ljudski, kakor sta v množice usmerjena tudi pedagogika in pravo. Franklova logoterapija je predvsem svetovalni koncept, ki se za razliko od drugih smeri v psihoterapiji usmerja predvsem v prihodnost in z njo povezan smisel. Njen cilj pa je zelo podoben Freirovemu, saj je namenjen osvobajanju spon nesmisla, svoboda pa ne izhaja od zunaj temveč iz posameznika samega. Podobno kot pri Freiru, mora posameznik sam uvideti situacijo, ki ga zatira, mu povzroča bolečino, spodbuja ga k spoznanju, smisla. Gre za uvid, kako sami tolmačijo situacijo negativno, le ta pa zavira njihov osebni razvoj. Prav iskanje smisla pa je zelo podobno Freirovemu konceptu ozaveščanja.

Z zatiranjem imata oba veliko izkušenj, čeprav Frankl še bolj intenzivno kot Freire. Slednji je namreč le delal z zatiranimi, kar pa je delal celo življenje zelo intenzivno. Franklova izkušnja zatiranja pa je bila zelo osebna in intenzivna. Vendar ne glede na izhodišče, ki ga imata avtorja, je njuna izkušnja zelo sorodna. Freire govori o izkoriščanju in zanikanju iskanja samopotrditve, čemur z veseljem pritrudi tudi Frankl, ki z opisom delovnih taborišč na široko opiše izkoriščanje. Delo je bilo težko, vnos hrane minimalen, zelo redek zaslužek pa se je štel v parih cigaretah. Vloge so trdno postavljene in nesprenljive, pa če govorimo o plantažnih lastnikih in podrejenih kmetih, ali pa nacistih in zaslužjenih Judih. Ti se namreč z nekaj izjemami niso upirali, kajti vloge so bile določene na začetku. Odvzeli so jim vse, s čimer so se lahko identificirali in jih tako prikrajšali za identiteto. Z vtisom številke v roke, so v očeh nacistov postali številka, registrirano orodje. Preko nepriznavanja statusa, da so tudi Judje ljudje, jih na ta način razčlovečijo in z njimi ravnajo slabše kot z živalmi. O podobnem odnosu govori tudi Freire, ki pravi da zatiralci vse podjarmljene reducirajo na stvari oz. objekte, ki so jim na razpolago. Zatiralec je pri obeh obdan z žarom neranljivosti in moči, ki v zatiranih zavira željo in celo up po upor. To pa vodi v redukcijo njihovega življenja samo na stopnjo najbolj elementarnega eksistencialističnega vprašanja: biti ali ne biti. Oba avtorja zagovarjata tezo, da je življenje veliko več kot to in tako aktivno iščeta poti, kako priti do enakovrednega sprejemanja in delovanja.

Oba avtorja sta tesno povezana s Socialno pedagogiko, predvsem zaradi njunih doprinosov k pedagoški in psihološki vedi. Za moje raziskovanje pa sta pomembna predvsem zato, ker

podajata podrobne opise zatiranja in vsak svoj način spopadanja z njimi. Prav to pa mi bo v nadaljevanju omogočilo prikazati, kako se mehanizmi zatiranja družbe pojavljajo v neoliberalizmu, na katerih področjih in kakšen vpliv ima na družbo ter posameznika.

4.1 Paulo Freire

Paulo Freire je brazilski pedagog, filozof in politični aktivist, ki je imel s svojim delom velik vpliv na življenje mnogih ljudi v Južni Ameriki, Afriki in drugod po svetu. Vsekakor je najbolj zaslovel s svojim delom v Braziliji in Čilu, kjer je uspel s svojimi kulturnimi krogi v kratkem času, zelo uspešno opismenjevati velike skupine ljudi. Pismenost je bila v Braziliji eden od pogojev volilne pravice. Ta pogoj pa je služil temu, da je večino brazilskega prebivalstva ločil od soodločanja v demokratičnem smislu. V post-kolonialni Južni Ameriki so bogate elite še vedno držale večino vzvodov moči, kljub temu da so živeli v demokraciji. Množice nepismenih pa so bile družbene razmere, ki so jim omogočale vzdrževanje svoje pozicije. Najbolj so jim koristili delavci in kmetje, ki niso imeli pravic, večinoma se jih tudi niso zavedali, saj so bili oddaljeni od vzvodov odločanja in se niso upirali izkoriščanju. »Kot pedagog je Freire osredotočen predvsem na izobraževalna sredstva, ki osvobajajo ljudi spon kulture tišine« (Reimer, 1970: 69, v Taylor, 1993: 1). Njegov cilj, tako v opismenjevanju kot izobraževanju, ni bil le naučiti ljudi brati in pisati, temveč je bilo to samo metoda, ki jim je omogočala osvoboditev iz zatiralskih odnosov, ki so takrat prevladovali v brazilski in čilski družbeni strukturi. Metoda ki jo razvije preko opismenjevanja, preseže svoje cilje in postane metoda ozaveščanja in kulturne transformacije. Je metoda odkrivanja lastne svobode. Njegova pedagogika temelji na ideji, da ne moremo množic osvoboditi, temveč jih lahko samo naučimo, da se osvobodijo same. Rezultati njegovega dela kažejo, da so mnogi ljudje, ki so dolgo živeli v »mentalni in fizični revščini, tedaj dobili novo upanje, da obnovijo hrepenenje po življenju človeka, ki soustvarja svet.. Torej prepričanje, da imajo vpliv na lastno življenje in željo po tem, da postanejo izobraženi. Zagotovil jim je orodje, s katerim se lahko osvobodijo in izobrazijo« (Haviland, 1973; v Taylor, 1993: 1)

Dehumanizacija kot proces zatiranja

Za raziskovanje zatiranja je potrebna sama definicija te besede. Zatiranje je po Freire-u vsaka situacija, »v kateri A objektivno izkorišča B ali ovira njihovo iskanje samopotrditve kot odgovornega človeka,/.../. Zatiranje je tako preprečevanje posamezniku, da postane bolj polno človeški, tako so po definiciji kmetje, nepismeni, kolonizirani in revni zatirani.« (Freire, 1982: 31-3; v Taylor, 1993). Avtor zatiranje vidi predvsem v procesu dehumanizacije, ki preprečuje polno človeško življenje tako tistemu, ki je zatiran, kot tistemu ki zatira. Razrešitev zatiranja pa sama po sebi ni preprosta. Zatiranja ni mogoče razrešiti le z zamenjavo vlog, da se zatirani osvobodijo in nadvladajo zatiralce. To je samo po sebi zatiralsko dejanje. Razrešitev zatiranja zahteva humanizacijo, torej možnost da vsi ljudje postanejo bolj človeški, tako zatirani kot zatiralci. Humanizacija je potrebna, ker so »zatirani uničeni prav zaradi situacije, ki jih je reducirala na stvari« (Freire, 1972: 43), zato je proces humanizacije – delati z ljudmi kot avtonomnimi in enakovrednimi bitji – prvi pogoj razreševanja zatiranja. Le to ne more potekati preko »propagande, menedžmenta, manipulacije – z metodami dominacije« (Freire, 1972: 44), ampak preko humanizacije in z njo tesno povezanim dialogom.

Zelo velikokrat se zgodi, da v boju za osvoboditev zatirani sami postanejo zatiralci. Pri tem ne gre za njihovo željo po zatiranju ampak je odraz njihove »strukture misli, ki so bile pogojene s protislovji konkretne realnosti, eksistencialne situacije, ki jih je oblikovala. Njihov ideal je biti človek; vendar je za njih biti človek, biti zatiralec. Kajti ravno to je njihov (op. p. : priučen) model humanosti« (Freire, 1972: str. 22). Lahko bi temu rekli tudi posledica dehumanizacije. Upoštevač realni svet v katerem so živeli/živijo zatirani, so namreč zatiralci tisti, ki vedo in znajo, to je pravi "ljudje". Kljub izkušnji zatiranja, zatiralci postanejo mode po katerem se zatirani zgledujejo, kajti to je največkrat edini model, ki ga poznajo. Lep primer, ki ga poda avtor v knjigi, govori o zatiranih delavcih v Braziliji, kjer so tisti kmetje, ki so na plantažah postali nadzorniki, v zelo veliko primerih postali še hujši zatiralci kot sami lastniki plantaž. Ko so napredovali in dvignili svoj status, so sebi in drugim (tako lastnikom, kot drugim kmetom) morali dokazati in opravičiti svoj položaj. To so dosegli z uporabo modela, ki so ga najbolj poznali, to je model zatiralca. V tistem, ki jih dominira, zatirani najdejo »svoj model moškosti« (Freire, 1972: str. 17), oziroma lahko rečemo človečnosti. Zelo podobno izkušnjo deli tudi Frankl, kjer so v koncentracijskih taboriščih esesovcem pomagali kapoji. Ti so bili taboriščniki, a so sodelovali v zatiranju – bili so pomoč taboriščne straže. »Kapoji so bili

dovolj pogosto hujši od taboriščne straže in so za navadne taboriščnike bili hujši mučitelji; tako so včasih bolj pretepali kot sami esesovci« (Frankl, 1993: 7). Vendar pa takega avtoritarnega odnosa ne kažejo samo tisti zatirani, ki so se povzpeli nad svoj položaj. Načeloma se avtoritarnost kaže pri vseh zatiranih, ki so po Freiru čustveno odvisni od zatiralcev in zato v tem odnosu trpijo. Ker ne morejo sprostiti frustracij v odnosu, ki jih sproža (v odnosu do zatiralca), »sprostijo ventile doma, kjer vpijejo na svoje otroke, jih tepejo in obupujejo. Pritožujejo se nad ženami in mislijo, da je vse grozno. /.../ Velikokrat se kmetje s pitjem alkohola vdajajo svoji žalosti« (Freire, 1972:40). Pri Franklu srečamo enak odnos med taboriščniki, ki ga pojasnjuje z besedo razdražljivost.

Ena od temeljnih težav osvobajanja od zatiranja je prav v izstopu iz zatiralskega odnosa. Le tega je namreč treba razrešiti in ne samo iz njega izstopiti. Kajti tako zatirani kot zatiralec živita v realnosti, ki je predpisana in dehumanizirana. Njune vloge, naloge, pravice in dolžnosti so jasne in nezamenljive. »Vsak predpis predstavlja uvedbo volje enega nad drugim, kar spreminja zavest tistega, ki se mu predpisuje, v takšno zavest, ki je skladna zavesti tistega, ki predpisuje. Vedenje zatiranih je torej predpisano vedenje, ki mora slediti vodenju zatiralca.« (Freire, 1972, str. 23) Problematika osvobajanja ni samo, kako zatirane osvoboditi, vse prevečkrat zatirani raje ostanejo v podrejenem odnosu. Osvoboditev iz le tega, s sabo prinaša marsikatero težavo, s katero se jim do sedaj ni bilo potrebno ukvarjati. »Zatirani trpijo zaradi dvojnosti, ki se je vzpostavila globoko v vsakem posamezniku. Odkrijejo namreč, da brez svobode ne morejo resnično obstajati. Kljub temu da si tak obstoj želijo, se ga tudi bojijo. Ob istem času so namreč oni sami in tudi zatiralec, ki so ga ponotranjili. Konflikt leži prav v izbiri med biti popolnoma jaz ali biti razdeljen; med tem ali zavreči zatiralca v sebi ali ne; med solidarnostjo in odtujenostjo; med tem ali slediti predpisom ali imeti izbire; med biti opazovalec ali igralec; med igranjem ali iluzijo igranja skozi aktivnost zatiralca; med tem ali spregovoriti ali ostati tiho; s kastracijo moči ustvarjanja in poustvarjanja, moči da spremenijo svet« . (Freire, 1972, str. 25) Vendar pa je zavreči internaliziranega zatiralca nujni pogoj, da se posameznik osvobodi. Kajti le tako pridejo do avtonomije, preko katere se lahko razreši dehumanizacija. E pogledamo z vidika zatiranih, pa njim ne-zatirani človek ni implicitno osvobojen te dileme. Kajti »njihova vizija je individualistična; zaradi njihove identifikacije z zatiralcem, sami sebe ne vidijo kot predstavnika zatiranega razreda« (Freire, 1972: str. 23) in tako paradoksnost svojo osvoboditev vidijo ravno v tem, da postanejo (boljši) zatiralec.

Mogoče je ta odnos najlažje pojasniti s primerjavo. Odnos zatirani-zatiralec je zelo podoben odnosu otrok-starš. Otroci preko vzgoje internalizirajo starševske predstave in želijo staršem ugajati. V takem odnosu mnogi preživijo celo življenje in nikoli zares ne pretrgajo te vezi. V tem so si zatirani in 'otroci' podobni. Razlika pa je v odnosu staršev in zatiralcev. Če prvi skrbijo za odnos in želijo, da jim otrok nekoč postane podoben ali jih celo preseže, zatirani nočejo nič od tega. Svoje podložnike jemljejo za stvari, med njimi in zatiranimi ni nobene vzajemnosti in pristnega človeškega odnosa.

»Zatiralci kot človeška bitja vidijo le sebe; drugi ljudje so le stvari« (Freire, 1972: str. 34). Za njih so zatirani orodje, ki je na razpolago njihovim željam in potrebam. So pripomoček, nikoli človek. Ali če prevedemo v današnje pojme, so le kupci, potrošniki, državljani, stranke, številke. Težko danes rečemo kdo je naš zatiralec, vse pa kaže da obstajajo. Vsekakor pa je obravnavanje ljudi kot objektov, način zatiranja in dehumanizacije. Minimalizirani na objektivnost naše denarnice, potrošniških navad ali zdravstvenih težav se posameznik težko počuti kot človek v svoji polnosti.

»Zatiralčeva zavest skuša spremeniti vse kar ga obkroža v objekte, ki jih nadzoruje. Zemlja, lastnina, produkcija, človekove stvaritve in celo človek sam, ter čas –vse je reducirano na stanje stvari, ki so mu na voljo. V njihovi neokrnjeni vnemi po posedovanju, zatiralci razvijejo prepričanje, da je možno vse spremeniti v predmete, ki so na voljo njihovi kupni moči. Iz tega sledi njihov strogo materialističen koncept obstoja. /.../ Za njih je biti enako imeti in biti pripadnik družbenega razreda ki ima. (Freire, 1972, str. 35) Po njihovo je merilo vsega denar in premoženje s katerim razpolagaš. Ali kot pravi znani pregovor, 'Veljaš toliko, kot imaš'. V primeru zatiralcev vedno na račun nekoga drugega, zatiranih. Vendar pa ne gre samo za 'predmetnost' vsega kar zatiralca obdaja. Kot pravi Fromm, je »užitek v popolni dominaciji nad drugim človekom (ali živim bitjem) samo bistvo sadistične želje. Rečeno na drug način, cilj sadizma je spremeniti človeka v stvar, nekaj živega v neživo, kajti s popolno in absolutno kontrolo živeči izgubi najbolj pomembno kvaliteto življenja – svobodo.« (Fromm, 1966, v Freire, 1972: str. 35)

Zatiralec v zatiranih ustvarja in ohranja prepričanje, da je on »edini, ki ve stvari in ki jih je sposoben upravljati« in dokler to prepričanje vztraja »se zatirani ne upirajo, niti nimajo zaupanja vase. Imajo neko magično prepričanje v neranljivost in moč zatiralca« (Freire, 1972:

str. 39). Podobno stanje opisuje tudi Frankl, ko govori o analizi provizoričnega bivanja – »ko človek ne more živeti za prihodnost« (Frankl, 1993: 57). Opiše enega izmed taboriščnikov, ki je »tako intenzivno doživel svojo brez-prihodnost, ki ga je silila, da je videl svoje življenje le še z vidika preteklosti« (prav tam). Pripoved nadaljuje z opisom počutja, ki ga imenuje 'biti živi mrlič', kajti »kar je zunaj bodeče žice, se dozdeva daljno, nedosegljivo in nazadnje nekako nedosegljivo. Dogajanja, ljudje in vse normalno življenje zunaj taborišča deluje na človeka v taborišču nekam pošastno. Kolikor lahko pogleda ven, se mu zazdi življenje tam zunaj takšno, kot bi se zdelo umrlemu, ki bi z onstranstva gledal na ta svet. Taboriščnik dobi sčasoma občutek, kakor da bi se mu 'ta svet izgubil'« (Frankl, 1993: 57).

Osvobajanje iz zatirajočega odnosa tako leži v domeni tistih, ki so zatirani. Prav oni so namreč edini, ki imajo zmožnost osvoboditi se in obenem humanizirati (v nasprotju z dehumanizacijo). Da bi to dosegli, »se morajo zatirani soočiti z realnostjo kritično, sočasno objektivizirati in delovati na tej realnosti« (Freire, 1972: 28).

Bančniška vzgoja

Ena izmed metod zatiranja je po Freiru tudi Bančniška vzgoja. Le ta predstavlja metodo v kateri je učitelj tisti, ki ve in učenec tisti, ki to znanje sprejme. Gre za odnos med subjektom, ki ve in zna, in objektom, ki pridno posluša in zbira znanje. »Vsebine, naj si bodo vrednote ali empirične dimenzije realnosti, v procesu pripovedovanja velikokrat postanejo brez-življenjske in okamnele,« skozi pripoved učitelja tako realnost postane »nepremična, statična, popredalčkana in predvidljiva« (Freire, 1972: 44). Problematika tukaj ne leži toliko v naravi realnosti, kot v diskurzu poučevanja o njej, ki jo predstavi razdrobljeno, odtujeno in anemično. Freire izpostavlja prav učence, ki se namesto spoznanja učijo pojmov. Namesto razumevanja realnosti ali vsaj njenega delčka, se učijo pojmov, besed, izrekov, katere pa težko uporabljajo zunaj predvidenih vsebin. Učenje tako zahteva od učencev, da »si mehanično zapomnijo predavane vsebine. Še huje, spremeni jih v kontejnerje, zbirne posode ki jih mora učitelj napolniti. In boljše kot jih napolni, boljši učitelj je. In bolj ubogljivo zbirna posoda dovoli biti napolnjena, boljši učenci so« (Freire, 1972: 44).

Tak faktografski način izobraževanja je slab, kajti edina svoboda, ki jo dovoljuje učencu, je zbiranje in urejanje sprejetih podatkov. Vendar pa samo sprejemanje podatkov ne spodbuja kreativnosti, temveč jo nasprotno ubija. Avtor vidi ideale izobraževanja popolnoma drugje.

»Znanje izhaja preko izumljanja in reinvencije, preko nemirnega, nepotrpežljivega, nikoli končanega preiskovanja, ki je polno upanja in ga ljudje iščemo v svetu, s svetom in drug z drugim« (Freire, 1972: 44). Vidi jih torej v sprejemanju in videnju realnosti, s katero smo v interaktivnem stiku in z njo komuniciramo, ne kot neko abstraktnost, ki jo razumemo, vemo in predvidimo; odnos med učenci in učitelji pa je zanj enakovreden, je odnos v katerem lahko oba odkrivata in raziskujeta realnost . Bančniški koncept izobraževanja pa temelji in celo spodbuja protislovje med učencem in učiteljem. Najbolj ga predstavimo z desetimi tezami, ki jih poda Freire (1972: 46-47):

1. Učitelj uči in učenci so učeni.
2. Učitelj vse ve in učenci ne vedo nič.
3. Učitelj razmišlja in za učence je bilo premišljeno.
4. Učitelj govori in učenci poslušajo – ponižno.
5. Učitelj disciplinira in učenci so disciplinirani.
6. Učitelj izbere in uveljavi svojo izbiro, učenci se podredijo.
7. Učitelj izvede ali prikaže in učenci imajo iluzijo (lažno sliko) osebne izkušnje.
8. Učitelj izbere programsko vsebino, učenci (s katerimi se ne posvetuje) se ji prilagodijo.
9. Učitelj zameša avtoriteto znanja s pozicijsko avtoriteto, ki jo postavi za opozicijo svobodi učencev.
10. Učitelj je subjekt učnega procesa, medtem so učenci le objekti.

Problematika Bančniškega sistema leži v razvijanju kritične zavesti pri učencih. »Bolj kot učenci prevzamejo pasivno vlogo, ki jim je bila odrejena, bolj se nagibajo k temu, da se preprosto prilagodijo svetu kot je in razdrobljenim pogledom na realnost, ki je v njih shranjena« (Freire, 1972: 47). Preko minimalizacije kreativnosti in z ustvarjeno lahkovernostjo, tako najbolje služijo prav tistim, ki jih zatirajo. Taki učenci ne čutijo potrebe po razkrivanju sveta v pravi luči, niti po njegovem preoblikovanju, ampak samo živijo oziroma obstajajo v svoji pasivni vlogi prejemnikov. Freire bančniški sistem kritizira na

podlagi Aristotelove filozofije. Ustvarja posameznike, nagnjene k delovanju (poiesis) namesto k akciji (praxis). »Pravzaprav, delovati izpolnjuje samo sebe, je končno dejanje, je delovanje nad objekti: ko se ustavi nima nobene vrednosti. Na drugi strani pa je praxis realizirana preko vpliva, ki ga ima na druge: ne more niti obstajati brez drugih, ker je v svojem bistvu eksoterična, iščoča druge, dialoška. Je tista produktivna kvaliteta, ki se uveljavlja v kombinaciji s pravim razumom – logosom. /.../ Aristotel je rekel, da je življenje praxis in ne poiesis. Nič drugega kot delo je funkcija sužnja« (Taylor, 1993: 46).

Metoda učenja o realnosti pa so lahko tudi drugačne. Freirov koncept 'osvobajajoče pedagogike' temelji na enakopravnem odnosu med učitelji in učenci, je proces v katerem se uči tudi učitelj; in prav tako so učenci lahko tisti, ki učijo. »Postanejo skupno odgovorni za proces, v katerem vsi rastejo. V tem procesu niso več veljavni argumenti, ki stojijo na avtoriteti; da lahko funkcionira, mora biti avtoriteta na strani svobode in ne njej nasproti« (Freire, 1972: 53). S takim načinom izobraževanja lahko stremimo po idealu družbe avtonomnih posameznikov. »Ljudje prenehajo verjeti v to, kar je nekoč bilo res in je sedaj postalo napačno. Umaknejo svojo podporo institucijam, ki so jim nekoč služile, a jim danes nič več. Zavračajo podreditev pogojem, ki so bili nekoč pravični a niso več. Take spremembe so produkt resničnega izobraževanja« (Reimer, 1971: 96; v Taylor, 1993: 69).

Tematska polja in generativne teme

»Kritično mišljenje je nasprotje naivnemu razmišljanju, ki vidi zgodovinski čas kot utež, kot razslojevanje pridobitev in izkušenj iz preteklosti, iz katerih se pojavi sedanost, ki je normalizirana in dobro vzgojena. Za naivnega misleca je pomembna stvar, prilagoditi se na ta normalizirani 'danes'« (Freire, 1972: 65).

Za razumevanje kulture tišine, ki jo ustvarja zatiranje, moramo najprej spoznati dva termina, ki jih skuje Freire. To sta 'tematsko polje' in 'generativne teme'. Za razvoj njegove dialogike zelo pomembni temi, kajti za Freira pomeni razumevanje besed in besednega zaklada, pot do razumevanja posameznika samega. Prav z besedami pripovedujejo o svoji realnosti in o svojem pogledu na svet, preko tega pa lahko posameznika šele razumemo. Še bolj pomembno

pa je, da preko poimenovanja sveta le tega lahko spreminjamo. »Človek obstaja v svetu, ki ga konstantno spreminja in ponovno ustvarja« (Freire, 1972: 71).

Avtor (1972) predstavi človeka kot bitje, ki je zmožno spreminjati svet in biti kreativno – v nasprotju z živalmi. V svojem odnosu z realnostjo ne proizvajajo samo materialnih dobrin, ki so oprijemljive, temveč ustvarja tudi socialne institucije, ideje in koncepte. Ljudje skozi svojo prakso ustvarjajo in postajajo del zgodovine, kar vodi v to, da so historično socialna bitja. Dele svoje zgodovine človek tako uredi v epohalne enote, ki se delijo prav na podlagi skupka idej, konceptov, socialnih institucij in ne nazadnje tudi materialnih dobrin. Primer tega je razsvetljenje s svojimi idejami in razmahom institucij, materialnih dobrin, predvsem pa različnih konceptov, nasproti srednjemu veku, v katerem prevladuje ena ideja in ena institucija. Tako je tematsko polje prav preplet posameznih tem in idej, ki prevladujejo v posameznem zgodovinskem obdobju. Freire pa posebej poudarja, da je zgodovinska doba okarakterizirana z večplastnostjo idej, konceptov, upov, dvomov, vrednot in izzivov, ki določajo same teme posameznega obdobja. Enkrat, ko tema postane pomembna, se pojavijo tudi njena nasprotja in celo antiteze. Lep primer tega sta reformacija in nasprotje, protireformacija. Historične teme tako nikoli niso izolirane, neodvisne, nepovezane ali statične – vedno so v interakciji in dialogu s svojimi nasprotji. Prav ta dinamika skrbi, da je človeška zgodovina povezana, kontinuirana. Nemogoče je določiti, kdaj se konča eno obdobje in začne drugo. Je proces prehajanja, proces v katerem določene teme pridobivajo in nato izgubljajo na pomembnosti. Se ponovno reciklirajo ali pa obstanejo v zgodovini.

Freire veliko govori o teh dveh polih in o njuni potrebi po dialogu. Vendar, ko tak dialog ne obstaja, govori o sektaštvu, ko je naloga določenega prepričanja samo ohranjanje obstoječega stanja. Radikalizacija je njeno nasprotje, je tista sila, ki čuti potrebo po spreminjanju obstoječe situacije v bolj pravično za vse. »Sektaštvo, hranjeno s fanatizmom, je vedno katastrofalno.. Radikalizacija, katere vir je kritični duh, je vedno kreativna. Sektaštvo proizvaja mite in zato odtuja; radikalizacija je kritična in kot taka osvobaja. Vključuje tudi povečano predanost položaju, ki si ga posameznik izbere in s tem večjo angažiranost trudu za spreminjanje konkretne, objektivne realnosti. Na drugi strani sektaštvo, ker je mitizirano in iracionalno, spreobrača realnost v lažno (in nespremenljivo) realnost« (Freire, 1972, str. 17). Značilnosti tematskih polj pa predstavljajo tudi značilnost ljudi in njihove narave. Le ti »enako zavzemajo kontradiktorna stališča: nekateri delajo da vzdržujejo obstoječe strukture, drugi da jih

spreminjajo« (Freire, 1972: 74). Vendar pa na dolgi rok to delovanje vodi v miticizem, ki ustvarja »klimo iracionalnosti in sektaštva. To vzdušje grozi, da bo izpraznilo teme njihove globlje pomembnosti in jih prikrajšalo njihove značilne dinamike. V taki situaciji mitizirajoča iracionalnost postane temeljna tema,« (prav tam), ki človeški napredek drži v statusu quo. O razvoju se govori, hipotetizira in polemizira, vendar ga proti argumenti vselej držijo na mestu. Ali kot vidimo danes, lahko tudi nazaduje. Kot primer vzemimo delavske pravice, ki v prvi industrijski revoluciji skoraj da ne obstajajo. Preko bojev delavcev v 19. predvsem pa 20. stoletju te postanejo civilizacijski standard, danes pa se jim v imenu fleksibilnosti trga dela odpovedujemo pod pretvezo manjšega zla; vsaj tako nam je predstavljeno. Boljše rečeno pa se nam odvzemajo, se nam kradejo.

Freire(1972) govori o mejnih situacijah v katerih obstajata oba posameznika. Tisti, ki ima od nje korist in tisti, ki ga ta situacija negira ali omejuje. Le temu se situacija navadno predstavi kot mejo med biti in ne biti, čeprav to vsekakor ni edina interpretacija. Ko človek sprevidi zatiranje, jo lahko vidi kot situacijo med biti in biti bolj človeški, takrat tudi lahko usmeri svojo kritično aktivnost v spreminjanje obstoječe situacije. Kar ni po godu tistim, ki imajo od nje korist in tako stremijo k preprečevanju njihove aktivnosti in ohranjanju statusa quo.

Generativne teme pa so teme, ki so pomembne na ravni posameznika. »Najdemo jih v koncentričnih krogih, ki se premikajo od najbolj splošnih k bolj podrobnim« (Freire, 1975: 75). Teme se tako pomikajo od najbolj osebnih, k družbenim, nacionalnim, regionalnim, kontinentalnim in globalnim. Tiste na najširšem nivoju kažejo univerzalne značilnosti – torej kaj je pomembno za vse zemljane. Po avtorjevem mnenju je taka tema zatiranje. »Jaz obravnavam kot temeljno temo naše dobe dominacijo. S tem nakazujem da je cilj, ki ga je potrebno doseči osvoboditev, torej njeno nasprotje« (prav tam).

Generativne teme so za Freira pomembne tudi zaradi njihove uporabnosti pri izobraževanju. Njegov model izobraževanje se zanaša predvsem na to, da temelji na raziskovanju generativnih tem subjektov s katerimi dela. Učenje poteka z besedami, dogodki, situacijami, ki so njim znane in blizu. Ko jim avtor v procesu izobraževanja pokaže podobne dogodke na slikah, se prične proces dekodiranja. Le to zahteva, da se učenci pomaknejo od »abstraktnega h konkretnemu – kar zahteva od subjekta, da se prepozna v objektu (kodirana eksistencialna situacija) in prepozna objekt kot situacijo, v kateri se je že znašel tudi sam, skupaj z drugimi

subjekti« (Freire, 1972: 77). Če je bila ta slika za učence na začetku samo abstrakcija nekega dogodka, jih Freire z opogumljanjem k projekciji lastnih izkušenj v predstavljen dogodek sili k temu, da situacijo ocenijo z lastnim vedenjem. Prav ta projektivna identifikacija pa je gonilo učenčeve motivacije za dojetanje realnosti. Sliko najprej razložijo, čemur Freire pravi 'opis situacije'. Predstavljena situacija, »ki je bila prej dojeta le v drobcih, pridobiva pomen s tem, ko misli iz različnih perspektiv začnejo potovati nazaj k njej. /.../ Posamezniki začnejo drugače gledati na objektivno realnost, enkrat ko je ta realnost prenehala biti podobna slepi ulici in je pokazala svoj pravi vidik: izziv, ki ga mora sprejeti človek« (Freire, 1972: 77-78). Projekcija lastnih izkušenj namreč sili opazovalca, da na novo ovrednoti to izkušnjo. »Vidijo namreč, kako so ravnali v situaciji, ki jo analizirajo in tako pridejo do novega zaznavanja, že doživetega. S tem zavedanjem, začnejo videti realnost drugače; z razširjanjem obzorja njihovega zaznavanja ugotovijo, /.../ da dekodiranje stimulira pojav novih zaznavanj in razvoj novih znanj« (Freire, 1972: 87).

4.2 Viktor E. Frankl

»Izkaže se, da je veličina človeškega trpljenja nekaj relativnega, zaradi česar nam lahko nekaj še tako neznatnega pripravi največje veselje.« (Frankl, 1992: str. 38)

Zatiranje bom poleg Freira preučeval tudi skozi prizmo Frankla. Prvi je zatiranje preučeval preko svojega dela z južnoameriškimi kmeti, katere je opismenjeval in jih skušal osvoboditi iz zatiralskega odnosa. Drugi je znani psiholog iz taborišča. Njegova izkušnja je pomembna, ker so bila koncentracijska taborišča najbolj izpopolnjen model sistematičnega zatiranja v moderni zgodovini. Poleg tega pa nam je kulturno in kronološko zelo blizu. V nadaljevanju bom skušal pokazati, kako se njuni izkušnji in preučevanja dopolnjujejo in kažejo značilnosti zatiranja.

Frankl opisuje življenje v taborišču kot boj za obstanek. Kot najbolj spregledan del življenja v taborišču, opisuje boj med jetniki samimi. Je »boj za vsakdanji kruh, boj za ohranitev in rešitev življenja; brezobzirno so se borili za lastne interese: bodisi osebne bodisi za interese najožjega prijateljskega kroga« (Frankl, 1992: str. 8). Življenje v zatiranju ni samo boj proti zatiralcu ampak je tudi boj z drugimi ljudmi, ki so zatirani. Stanje lahko opišemo z latinskim

pregovorom *Bellum omnium contra omnes* (vojna vseh proti vsem). Za lastno preživetje so bili taboriščniki pripravljani narediti vse, pa četudi je to pomenilo, da so morali žrtvovati drugega človeka, ki je šel namesto njih v smrt.

Apatičnost

Taborišča so osebe najprej oropala njihove individualnosti. Vzeli so jim vse, slekli so jim obleke, odvzeli nakit, pobrili glavo in telo, tako da so imeli ob vходу v taborišče samo svoje golo telo in številko, ki je od zdaj naprej predstavljala njihovo ime. Vsaj v očeh nacistov. Po prvem obdobju življenja v taborišču, po transportu, prvem izboru, dezinfekciji in razmišljanju o samomoru, se je za taboriščnike začelo življenje v zatiralskem odnosu. Ena prvih reakcij je bila relativna apatija.

Frankl (1993) apatijo opisuje kot notranje umiranje, v katerem se soočaš s človeškim vedenjem, ki ti je bilo do sedaj neznan in lastnimi vzgibi, ki jih je potrebno zatreti. Taboriščniki so čutili neizmerno hrepenenje po domu in svojih bližnjih, po drugi strani pa jih je obdajal neizmeren gnus, zaradi razmer v katerih so živeli. A lastne čustvene vzgibe so morali zatreti in tako je posledično napredovalo odmiranje normalnih čustvenih vzgibov. Taboriščniki po določenem času niso nič več čutili, ko so druge nepravilno pretepali, kako jih sadistično mučijo in kako drugi ljudje umirajo. Nič več niso pogledali v stran, da bi odmaknili pogled. Ravnodušno in otopelo so opazovali dogajanje. Primer te otopelosti avtor prikaže s svojo izkušnjo. V nekem trenutku v taborišču je otopelo gledal skozi okno barake in zraven srebal juho, zunaj pa je ležalo truplo tovariša, s katerim se je le nekaj ur prej pogovarjal. Apatija, otopitev duha in notranja ravnodušnost so taboriščnike naredile neobčutljive na zunanje dogajanje. Neobčutljivost pa je oklep, ki jim je pomagal preživeti vse krivice, ki so se jim dogajale.

Razdražljivost

Življenje v absolutnem pomanjkanju in stalni delovni preobremenjenosti s sabo, je prineslo tudi razdražljivost. Ta se pojavi že ob pomanjkanju spanja ali lakoti, kaj šele, če dodamo še

gosto naseljene barake, prisotnost žuželk, uši ter ob prisotnosti mnogih drugih težav, ki so pestile ljudi v taborišču. Poleg telesnih težav »pa se povežejo še duševne osnove te svojevrstne duševnosti taboriščnega jetnika, in sicer v obliki raznih "kompleksov"« (Frankl, 1993: 51) Ljudje v taboriščih so trpeli za tako ali drugačno obliko manjvrednostnega občutka. »Vsak od nas je bil nekoč "Nekdo"« (prav tam), sedaj pa je bila velika večina tretirana kot nihče, v najboljšem primeru kot žival. Seveda so obstajali posamezniki, ki so to manjvrednost kompenzirali in so postali "nekdo". To so bili kapoži, kuharji, upravniki skladišč in drugi. »Kjerkoli je prišlo do konflikta med večino brezpravnih in manjšino privilegiranih – za to je bilo dovolj priložnosti – je izbruhnila razdražljivost in dosegla višek,« kar se je velikokrat sprevrglo med pretepanje med obema skupinama. »Refleks, ki v čustvu jeze vodi k sprostitvi v pretepanju, najde pot spricho neprestanega pretepanja v taborišču. Sam sem pogosto doživel, kako trzne človeku, ki je lačen in neprespan, roka, ter grozi, da bo udarila, ko se ga poloti jeza« (Frankl, 1993: 51). Poleg fizičnega nasilja pa je z razdražljivostjo povezano tudi verbalno nasilje.

Notranja svoboda

Vendar pa človeškega ravnanje ne omejuje le zunanjo okolje. Čeprav razmere v katerih človek živi, oblikuje vedenje. Socialno okolje ni edini faktor. Frankl se sprašuje, ali »ni človek nič več kot produkt številnih določil in pogojenosti, najsi bodo biološke, psihološke ali sociološke? Zares ni človek nič več, kot naključen rezultat svoje telesne zgradbe, svojih značajskih dispozicij in svoje družbene situacije?« (Frankl, 1993: str. 53) Njegova izkušnja v taborišču govori v prid temu, da lahko posameznik preseže nagibe, ki mu jih vsiljuje okolje. V svojih pričevanjih opisuje primere, ki so zmogli delati drugače, boljše. V njih pravi, da je »dovolj primerov, pogosto junaških, ki so dokazali, da je mogoče apatičnost premagati in razdražljivost zatirati, da obstane ostanek duhovne svobode svobodnega zadržanja jaza do okolja tudi v tem, navidezno absolutno prisilnem položaju« (prav tam). Pričevanja govorijo o ljudeh, ki so s svojimi malimi dejanji mnogim olajšali trpljenje. Pa naj bo to samo dobra beseda ali grižljaj kruha. V situacijah, kjer je bilo zatiranje najmočnejše in najbolj eksplicitno, so posamezniki zmogli odreagirati človeško – so zmogli preseči zatiranje in ob tem doseči uspeh. »Človekova duhovna svoboda, ki mu je do zadnjega vdiha ne moreš vzeti, mu daje do

zadnjega diha priložnost, da smiselno oblikuje svoje življenje. Kajti smiselno ni le dejavno življenje, ki daje človeku možnosti, da uresničuje ustvarjalne vrednote, in smiselno ni le življenje uživanja, torej življenje, ki daje človeku priložnost, da se izpolnjuje v doživetju lepote, umetnosti ali narave; svoj smisel ohrani tudi življenje, ki človeku komaj še daje možnosti, da bi bil ustvarjalen ali da bi se doživljajsko uresničeval vrednote, ko mu dopusti le še zadnjo možnost, da oblikuje smiselno svoje življenje, in to prav v načinu, kako se človek zadrži do te izsiljene omejitve svojega bivanja. Ustvarjalno in uživalno življenje sta mu že zdavnaj zaprta. Toda smiselno ni le življenje uživanja in ustvarjanja, marveč: če ima življenje sploh smisel, mora imeti smisel tudi trpljenje.« (prav tam: str. 54)

Čeprav pa je le malokateri taboriščnik zmozel tako samotranscendenco, si je večina želela le preživeti. Preživetje pa je pomenilo biti usmerjen v prihodnost, usmerjenost v tisto kar pride po taborišču. Vsak je imel svoj košček prihodnosti, svojo vizijo, ki ga je ohranjala pri življenju. Kajti, ko se človek postavi nad trenutno trpljenje in ga dojame kot preteklost, lahko nanj gleda drugače – tudi znanstveno. Frankl kot filozofijo preživetja navaja Spinozo in njegovo Etiko, v kateri v 5. delu pravi »čustveni vzgib, ki je trpljenje, preneha biti trpljenje, kakor hitro si ustvarimo o njem jasno in razločno predstavo« ali še boljše Nietzsche »Kdor ima za kaj živeti, prenese skoraj vsak kako« (prav tam). Mnogi so se prepustili smrti zato, ker niso več videli prihodnosti ali pa so jih telesa izdala. Na primer ko ni bilo rešiteljev takrat, ko so jih pričakovali. Avtor poda primer sotrpina, ki je sanjal da jih bodo osvobodili do konca marca. Ko osvoboditve ni bilo v zadnjih dneh meseca, je zbolel in do zadnjega v mesecu podlegel pegavici. Po drugi strani pa so opisani primeri, ko so mnogim preprečili samomor tako, da so jih spomnili na prihodnost, na njihove otroke, ki jih čakajo v tujini ali delo, ki je ostalo nedokončano. Življenjsko pomembno je bilo ohranjati pričakovanja do življenja.

Logoterapija

Logoterapija v nasprotju s psihoanalizo ne temelji na introspektivnosti in retrospektivnosti. V logoterapiji se klient ne usmerja toliko v preteklost, kot se ukvarja s prihodnostjo. Klient je zavezan iskanju smisla in nalog, ki jih mora izpolniti v prihodnosti. Namen je odvrčanje pozornosti od vseh mehanizmov, ki se pojavljajo v začaranem krogu, zasidranih v preteklosti, kajti to pomembno vpliva na razvoj nevroz. »Tako se značilna nevrotikova egocentričnost

razbije, namesto da bi jo nenehno pospeševali in krepili« (Frankl, 1993: str. 77). Gre za iskanje smisla v posameznikovem življenju in usmerjanje k njemu samemu, je proces v katerem mora klient poiskati svojo življenjsko nalogo in preko uresničevanja le te premaguje svojo nevrozo. Grška beseda 'logos' pomeni smisel, »zato govorimo o volji do smisla v nasprotju z načelom užitka (ali kot bi to lahko tudi izrazili, z voljo do užitka), ki je v središču Freudove psihoanalize, kakor tudi v nasprotju z voljo do moči, ki jo poudarja Adlerjeva psihologija« (prav tam). Avtor to tezo razširi s še enim pomenom besede 'logos'. Ta lahko pomeni tudi 'duh'. » Z duhovnimi vprašanji, kot sta človekovo prizadevanje za smiselno bivanje in frustracija tega prizadevanja, se logoterapija ukvarja na duhovni ravni. /.../Ne skuša hoditi po njenih sledovih nazaj do podzavestnih korenin in izvirov in ju obravnavati samo na instinktivni ravni« (Frankl, 1993: str. 81). V nasprotju s psihoanalizo, si logoterapija življenja ne razlaga kot zadovoljevanja gonov in instinktov in balansiranje med id, egom in superegom; po logoterapiji je »človekova glavna skrb da izpolnjuje smisel in uresničuje vrednote« (prav tam: str. 82).

Po Franklu (1993) je iskanje smisla individualno iskanje, kajti ni mogoče najti smisla življenja na splošno, potrebno ga je iskati iz dneva v dan, iz ure v uro. Je iskanje smisla v danem trenutku, ki ni abstraktno ampak je smisel, da se opravi konkretna naloga, ki zahteva uresničitvev. Frankl iskanje smisla primerja z iskanjem najboljše šahovske poteze. Ta zares ne obstaja, še več, ne obstaja niti dobra šahovska poteza izven določenega položaja v igri in določene osebnosti igralčevega nasprotnika. Vsakodnevno so nam predstavljeni izzivi, s katerimi moramo soočiti in namesto nas tega ne more narediti nihče drug. Tako so naloge v življenju posameznika edinstvene, kot tudi njegova priložnost da jo udejanji. Namesto spraševanja po smislu življenja, avtor obrača vprašanja. Vprašanja nam postavlja življenje, mi pa moramo na njih odgovarjati, vsak za lastno življenje. Logoterapija tako za bistvo človeškega bivanja postavlja odgovornost.

Odgovornost leži v človeški sposobnosti odločanja, da sam izbere svoje vedenje. Le to ni determinirano, instinktivno ali okoljsko pogojeno, ampak je predmet odločitve vsakega posameznika. Avtor celo pravi, »da v človeku ne obstaja nič takega, kot moralni gon ali celo verski gon na enak način, kot govorimo o tem, da je človek determiniran s temeljnimi instinkti« (Frankl, 1993: str. 79). Moralno vedenje je odločitev posameznika, da bo delal tako

kot moralno misli, da je prav in bo imel potemtakem čisto vest. To delamo zaradi stvari in ljudi, ki so nam pomembni in ne zato, ker bi bilo to vedenje vrojeno v nas samih.

Bivanjska praznosta

Eksistencialni vakuum ali bivanjska praznosta je po Franklu v moderni družbi razširjen pojav. Po njegovem mnenju izhaja iz dvojne izgube v človekovem razvoju. Prvi izhaja iz začetka človekove zgodovine, ko »človek izgubi nekatere temeljne živalske nagone, s katerimi je vedenje posamezne živali določeno in zavarovano« (Frankl, 1992: 84). Od tu izhaja neizogibna naloga človeštvo – izbira. Ključna pridobitev v našem razvoju ni možnost izbire ampak njena nujnost. Druga izguba pa je popuščanje tradicije. Te so namenjene kot opora človekovemu vedenju, vendar pa vse bolj popuščajo. Tako smo prišli do faze, ko človeku »nagon ne veleva, kaj mora delati, in izročilo mu ne kaže, kaj bi moral delati; kmalu ne bo vedel kaj hoče delati« (prav tam). Ker kompas vse bolj izginja, se ljudje obračajo k drugim, kaj si drugi želijo, da bi delal. Tako pa je človek vedno bolj izpostavljen temu, da postane plen konformizma.

Frankl tako navaja kar nekaj možnih posledic bivanjske praznote. Kot prvega omenja dolgčas in opozarja na nevarnost, da se bo z napredovanjem avtomatizma vse bolj pojavljal. Druga posledica je tako imenovana 'nedeljska nevroza', »tista vrsta depresije, ki se loteva ljudi, ko se zavejo, da iz njihovega življenja izgine zadovoljstvo, ko se konča naglica razgibanega tedna in se pokaže praznina v njih samih« (prav tam). Še bolj pomembni oziroma za družbo še bolj uničujoči pa so volja do moči, do denarja in do užitka, kateri se pogosto manifestira preko spolne kompenzacije.

5. NEOLIBERALIZEM

V današnjem ekonomskem diskurzu največ veljajo države z najvišjim bruto domačim proizvodom, najbolj uspešne so države, ki imajo najvišjo gospodarsko rast, če pa so ob tem zmožne zagotoviti določene človekove, delavske in socialne pravice, je to še toliko boljše, nikakor pa to ni nuja. Trenutno stanje kaže, da so manjše pravice pot do boljših (ekonomskih) rezultatov, ker je delovna sila cenejša, zaradi neorganiziranosti pa tudi bolj vodljiva ali še bolje, zamenljiva. Tudi trenutno stanje v Sloveniji kaže na premoč ekonomskega diskurza. V primežu krize smo se bili zaradi recesije – zmanjševanje in ne rast gospodarstva, prisiljeni odpovedati določenim pravicam in se sprijazniti z zmanjšanjem prihodkov. Ali so bili ti ukrepi pravični je legitimno vprašanje, bolj pomembno pa se mi zdi, s čim so bili upravičeni. Gospodarsko stagniranje ali celo nazadovanje je danes predstavljeno, kot ena najhujših stvari, ki se lahko zgodijo državi. Tako zelo, da se kolektivno ukvarjamo s tem, koliko desetina odstotka bo letos zrastle slovensko gospodarstvo. In kaj vse moramo narediti in čemu se odpovedati, koliko zategniti pas, da bo ta cilj dosežen. Pa vendar gospodarska rast ni nujno edina pot. Nekateri izmed najbolj priznanih pionirjev moderne ekonomije so trdili, da je »gospodarska rast bolj obžalovanja vredna nadloga kot blagoslov: čeprav na srečo, začasno in nadvse prehodno dražilo, ki ga povzroča še nezadostna oskrba z dobrinami nepogrešljivimi za zadovoljevanje seštevka vseh človeških potreb« (Bauman, 2013a: 34). Ko bi gospodarstvo zmoglo zadovoljiti seštevka potreb vseh posameznikov, bi prešlo v fazo stacionarnega gospodarstva. John Stuart Mill v svojem delu *Principles of Political Economy* piše, »naraščanje bogastva ni neomejeno. Konec rasti vodi v stacionarno državo. /.../ Stacionarno stanje kapitala in populacije pa ne pomeni zastoja človeškega napredka. Bilo bi še vedno toliko možnosti kot sedaj, za vse vrste mentalne kulture, moralnega in socialnega napredka; Prav toliko možnosti za izboljšanje umetnosti življenja, in veliko več priložnosti za njegovo izboljšanje, kajti um bi prenehal biti okupiran z umetnostjo preživetja.« (po Bauman, 2013a: 35). Podobno govori tudi eden najbolj priznanih ekonomistov v 20. Stoletju, John Keynes. »Lakomnost je pregreha, izsiljevanje oderuštva je prekršek, ljubezen do denarju pa je grozota. Enkrat bomo spet cenili cilje nad sredstvi in imeli raje dobro nad uporabnim« (prav tam). Ko Keynes govori o sredstvih, misli na ekonomsko rast in individualno gonjo za dobičkom; ko govori o ciljnih, misli na srečo in dobrobit. Misel nadaljuje s pogledom v prihodnost, ko se

bodo ekonomski problemi umaknili s središča pozornosti, »srce in um pa se bosta (ponovno) okupirala s problemi življenja in človeških odnosov,/.../, ki odpirajo pot pristni kamor bodo vstopila vprašanja pristnih in celostnih načinov človeškega življenja in skupnega prebivanja« (Bauman, 2013a:36).

5.1 Zgodovina

Kapitalizem in trg sta danes pojma, ki sta globoko vgrajena v naš kulturni sistem. Lahko trdimo, da sta temeljna koncepta, na katerih stoji ureditev na nacionalni, regionalni in globalni ravni. Vsaj mladi si težko si predstavljamo življenje, v katerem na trgu ne moremo dobiti dobrin katere si želimo. Seveda vedno obstaja problem sredstev, a težko nam je predstavljivo, da v trgovini ne bi mogli dobiti banan ali pralnega praška. Vendar pa tudi kapitalizem in trg (v neoliberalnem kontekstu) nista tako stara, niti tako temeljna koncepta. »Tržno gospodarstvo in kapitalizem – vse do 18. stoletja manjšinski dejavnosti,« kajti »večino človeškega delovanja je pogoltnilo vase neznansko področje materialnega življenja« (Braudel, 2010: 31). Danes živimo v sistemu v katerem je serijska produkcija postala domala vse prisotna. Serijsko ne izdelujemo samo avtomobilov, z intenzivnim kmetijstvom serijsko proizvajamo hrano, z intenzivno živinorejo in baterijsko rejo meso, prav tako velja tudi za pijače, oblačila, potrošniške in industrijske dobrine idr. Pa vendar je vse to relativno moderen fenomen. Kapitalizem je sicer že nekaj časa del družbe, tako pri nas kot v tujini. Vendar pa v preteklosti predstavlja le ozko raven teh družb, »ki se ni polastila vsega gospodarskega življenja in si ni, izjema potrjuje pravilo, ustvarila načina produkcije, ki bi bil samo njen in bi sam od sebe postajal vse splošnejši« (Braudel, 2010: 32). Vendar je kapitalizem sčasoma dosegel prav to, da je postal vse prisoten in je v svoje roke prevzel vso produkcijo in trgovanje. Težnja k liberalizmu se začneja uveljavljati z naraščanjem svetovne trgovine. Ta raste od 16. Stoletja naprej, ko različne evropske države začnejo množično ustanavljati kolonije na drugih celinah in tako povečajo dotok različnih dobrin na staro celino. S trgovanjem pa je prišlo do nihanja cen, konkurenca je na primer cene zniževala. Cene so se spreminjale tako na izvoznih kot uvoznih trgih, na podlagi več spremenljivk. Po Evropi so cene istega blaga med različnimi trgi naraščale dokaj enakomerno, na drugih celinah pa tudi z dvajset letno zamudo. »Zato so na koncu začeli upravičeno ali neupravičeno celo verjeti, da ima menjava sama po sebi

odločilno, uravnovešajočo vlogo, da s konkurenco izravnava višinske razločke in usklajuje ponudbo in povpraševanje, da je trg skrit in dobrohoten bog, "nevidna roka" Adama Smitha, samouravnajoči se trg 19. Stoletja, sklepni kamen gospodarstva, če ostanemo pri maksimi laissez faire, laissez passer« (Braudel, 2010: 35) V sredini 17. stoletja je to odgovor francoskih poslovnežev na vprašanje gospodarskega ministra, kako jim država lahko pomaga. Njihov odgovor se je glasil, laissez faire, laissez passer – pustite nas biti, pustite da gredo stvari po svoji poti. Tako se zavzamejo za čim manjše vmešavanje države v njihove posle. Tako nekako se začne obdobje liberalizma. Skozi stoletja se ta ideja vedno bolj pojavlja in pridobi na pomenu. Kapitalisti so »z obračanjem posojil, z donosno igro med dobrim in slabim denarjem, pri čemer je dobri srebrni in zlati denar odhajal k največjim transakcijam, h Kapitalu, slabi bakreni novčiči pa za mezde in vsakdanja plačila, se pravi k Delu. Premoč so jim dajale obveščenost, sporazumnost, izobraženost. In okrog sebe so nagrabili vse, kar se je splačalo vzeti – zemljo, nepremičnine, rente...« (Braudel, 2010: 45). Slabe strani kapitalizma in liberalizma tako niso nič novega. Nepravice, neupravičeno bogatenja in izkoriščanje se je v imenu kapitalizma dogajalo že prej in to, da se dogaja tudi danes ni nič novega. Liberalizem je na primer pripeljal tudi do borznega zloma leta 1929, ki je ves svet pahnil v krizo. Zanimivo je, da čeprav nam zgodovina zelo jasno kaže kakšne so posledice takega pristopa, živimo v svetu v katerem se kapitalistični liberalizem vedno znova reciklira, nazadnje v neoliberalizem – tržni kapitalizem. Ta je v zadnjih treh desetletjih močno povečal razlike med bogatimi in revnimi, zadal močan udarec delavskim pravicam in uspešno rušil družbeno kohezijo ter povečal izkoriščevanje ljudi kot (tudi) naravnih virov. »Zato je tehtna trditev Immanuela Wallersteina: kapitalizem je stvaritev neenakosti sveta; za razvoj potrebuje neenako raven svetovnega gospodarstva. Je otrok avtoritarne ureditve očitno prevelikega prostora. V omejenem gospodarskem prostoru ne bi pognal tako na gosto. In nemara sploh ne bi pognal, če ne bi zanj garali drugi« (Braudel, 2010: 74).

Neoliberalni koncept se na svetovnem odru uveljavi v 70. Letih v Čilu, čeprav ne izvira od tam. Z državnim udarom Pinocheta in po njegovem obračunu z nasprotniki režima, je na vrsto prišla gospodarska reforma 'fantov iz Chicaga'. Čilencev ki so študirali v ZDA, pod sponzorstvom ameriških korporacij in s podporo Bele Hiše. Šlo je za izvažanje teorije, ki je stvaritev ameriškega ekonomista Milтона Friedmana. Korporacijam je koristil predvsem zaradi ideje prostega pretoka kapitala, predvsem dobičkov iz tujine nazaj domov.

Neoliberalizem s svojim minimalnim vmešavanjem države v gospodarstvo tako na široko odpira vrata izkoriščanju naravnih virov in delovne sile. Velika podjetja so imela tudi velike zasluge predvsem iz naslova razprodaje državnega premoženja in ukinjanju monopolov državnih podjetij. Ameriška politika pa je poleg zaslužkov in rasti domačega gospodarstva, preusmerjalo nagibanje Južne Amerike h komunizmu in socializmu. Neoliberalizem je v Čilu »zatrll vsa družbena gibanja in politične organizacije na levi ter zaustavil vse oblike družbenih organizacij (npr. skupnostne zdravstvene centre v revnejših območjih). Delovni trg je bil razbremenjen regulacije in institucionalnih ovir (npr. sindikalne moči)« (Harvey, 2005: 8). Prvi pozitivni rezultati pa so se kmalu izgubili v Južno ameriški dolžniški krizi, naraščajoči brezposelnosti, vse večji revščini v državi in mnogih drugih družbenih problemih. Pa vendar se je neoliberalizem kmalu začel uveljavljati drugje po svetu, od Velike Britanije in ZDA, do Kitajske in Švedske.

V 70. Letih je ekonomski model, postavljen po drugi svetovni vojni, začel šepati. Naraščajoča brezposelnost in inflacija, sta poleg Izraelsko – Arabske vojne in naftne krize, močno načeli gospodarstva razvitega sveta. Potreben je bil nov gospodarski model, ki bi bil zmožen preseči nastajajočo krizo. Tako v Evropi, kot tudi v ZDA, so obstajali pritiski na državo, da intervenira in ukrepa proti naraščajočim družbenim posledicam. »To pa je bila očitna politična grožnja ekonomskim elitam in vladajočim razredom povsod, tako v razvitih kapitalističnih državah (kot so Italija, Francija, Španija in Portugalska) kot v gospodarstvih, ki so se še razvijala (Čile, Mehika, Argentina)./.../ Eden izmed pogojev povojne poravnave v skoraj vseh državah je bil, da se omeji ekonomska moč najvišjih družbenih razredov in da se delavskemu razredu podeli večji del gospodarske pite« (Harvey, 2005: 15). Po vojni so se zasluge najbogatejših sicer prepolovili (po odstotkih gospodarskega Pie chart-a), kar pa so kompenzirali z gospodarsko rastjo, kjer so kljub manjšemu deležu po odstotkih, zaslužili isto ali še več s povečevanjem celotnega gospodarstva. Vendar se ta proces ustavi v 70., ko je z ohlajevanjem gospodarstva ogroženo njihovo premoženje, s tem pa tudi njihova družbena moč. Eksperiment v Čilu pa je pokazal prav tisto, kar si je vladajoča elita želela, Harvey citira Gerarda Dumenil-a in Dominique-a Levy-ja, ki gresta celo tako daleč, da trdita da je »bila Neoliberalizacija od samega začetka projekt, ki se je zavzemal za povrnitev razredne moči« (Dumenil, Levy, 2004; v Harvey, 2005: 16). V skoraj pol stoletja vladajočem pohodu je neoliberalizmu uspelo prav to. Avtor dvomi v gospodarske koristi ki naj bi jih prinašal ta

sistem, trdi pa, da »je bil izredno uspešen v ohranjanju, v nekaterih primerih (Kitajska in Rusija) celo ustvariti, moči ekonomskih elit. Teoretski utopijanizem neoliberalnega argumentiranja je, /.../, primarno deloval kot sistem opravičevanja in legitimacije česarkoli, kar je bilo potrebno za doseg tega cilja« (Harvey, 2005: 19).

5.2 Neoliberalizem danes

Harvey (2005) neoliberalizem opisuje kot sistemsko ureditev, katere temelji so zasebna lastnina, vladavina prava in instituciji svobodnega trga ter z njim povezano svobodno trgovino. Le te naj bi zagotavljale posameznikove pravice. Država pa mora s svojim monopolom nad represijo zagotavljati, da so zaščitene individualne pravice do delovanja, izražanja in izbire. Država mora prav tako zagotavljati svobodo podjetij in korporacij, s tem da ohranja svobodni trg in prost pretok dobrin in kapitala, kajti to predstavlja temeljno dobro za vso družbo. Podjetniki in podjetniške iniciative predstavljajo pot k inovacijam in ustvarjanju premoženja, zato jih je potrebno podpirati in zagotavljati varnost njihovih izumov (patenti), s tem pa zagotavljati tehnični napredek. Neoliberalizem namreč temelji na mitu, da dvigajoča plima dvigne vse čolne, da premoženje pronica po družbeni hierarhiji in tako imajo od zaslužkov posameznikov kmalu korist vsi. Teorija gre celo tako daleč, da trdi, da je svobodni trg tisti, ki lahko prepreči revščino, tako v eni državi, kot tudi na globalni ravni. V fazi implementiranja koncepta, se vedno stremi k privatizaciji javnega premoženja. Prvi razlog je omejevanje vloge države in njenega interveniranja na trgu. S privatizacijsko odprodajo se država izogne svoji dvojni vlogi na trgu in preko deregulacije vzpostavi pogoje svobodnega trga. Poleg tega se odpove svojim monopolom, npr. nad energijo, telekomunikacijami, pošto, vodno preskrbo itd. Namesto državnega določanja pogojev poslovanja, se uveljavi načelo konkurenčnosti – med individuimi, podjetji, mesti, regijami itd. Država je dolžna skrbeti za organizacijo svojih institucij, katere morajo ohranjati čim bolj konkurenčne pogoje na domačem trgu, da je država lahko konkurenčna mednarodno. Kjer je pravice lastnine in konkurenčne pogoje težko določiti, je država dolžna postaviti pravila igre s tem, da ustvari in vzpostavi pravičen tržni sistem. Privatizacija in deregulacija s pomočjo načela konkurence, naj bi zmanjšali birokracijo, povečalo produktivnost, izboljšalo kakovost in zmanjšalo stroške potrošnikov direktno, ki sedaj kupujejo cenejše dobrine in storitve, kot

tudi indirektno, preko zmanjševanja davčnega bremena. Da pa pride do realizacije svobodnega trga, mora država predati nekaj svoje suverenosti. Ne sme več postavljati carin in drugih tarif, ter na kakršenkoli način ovirati prostega pretoka kapitala in dobrin. Suverenost države tako preide v roke globalnega trga, ki s svojo globalno konkurenčnostjo skrbi za splošno dobro vseh zemljanov. Da stvari ne uidejo izpod nadzora, so bile ustanovljene organizacije, ki skrbijo za določanje pravil na globalni ravni. Med njimi avtor omenja G8, sedaj G20 in Svetovno trgovinsko organizacijo. Ko trg omogoča svobodo posamezniku in njegovemu izražanju, posameznik prevzame odgovornost za vsa svoja ravnanja in dobrobit. Princip osebne odgovornosti gre tako daleč, da si mora posameznik na trgu zagotoviti dobrobit, izobraževanje in ponekod celo pokojnino - področja, ki jih je bila prej dolžna univerzalno zagotavljati (Keynesijanska) država. Ali je posameznik uspešen ali ne, postane posledica njegove podjetnosti in osebnih naporov ter napak. Nekdo ki je neuspešen, je po neoliberalizmu premalo vlagal vase, v svoje sposobnosti in ni gradil na svojem socialnem, kulturnem ali ekonomskem kapitalu. Njegov neuspeh se predstavlja vedno skozi prizmo osebne odgovornosti, nikoli pa zaradi sistemske značilnosti (socialno ekonomski status, razredno izključevanje...). Neoliberalizem pa se zmrduje tudi nad demokracijo. Vladavina vseh predstavlja grožnjo individuumu in njegovim svoboščinam, ki so mu v demokraciji lahko okrnjene (za ceno splošne dobrobiti). Zato je demokracije videna kot razkošje, ki si ga lahko privoščijo samo nekateri. Demokracija v neoliberalizmu deluje le, če obstaja relativno obilje v državi ter močan srednji razred, ki zagovarja in ohranja politično stabilnost. Zato ta koncept (vsaj v mladih neoliberalnih državah) favorizira vladavino elit in strokovnjakov; pravico vseh mora tako ali tako zagotavljati vladavina prava. Določene državne institucije, kot je centralna banka, pa morajo biti čim bolj izolirane od demokratičnih pritiskov. Ne glede na to, pa se neoliberalizem predstavlja kot najboljšo pot, po kateri moramo kot družba kreniti, kajti na koncu poti naš čaka cilj, kjer se cedita med in mleko – seveda če bomo znali unovčiti svojo osebno odgovornost.

5.3 Kritike Neoliberalizma

Vendar pa neoliberalizem v praksi ne kaže takih rezultatov, kot jih obljublja. Že na državni ravni je problematika precejšnja. Po eni strani mora država zavzeti pasiven položaj na trgu, na

katerem je le kot opazovalka , njene intervencije pa so nezaželene. Po drugi strani mora biti »aktivistična v ustvarjanju dobrega poslovnega okolja in se obnašati kot konkurenčna entiteta v globalni politiki« (Harvey, 2005: 79). Ravno v tem pa je težava, saj postane država pravni subjekt sam v sebi, ki se mora prodajati na globalnem trgu. Da pa to lahko doseže, potrebuje določeno stopnjo notranjega konsenza. In najlažja pot do tega je vedno bila nacionalizem, ki pa predstavlja resno oviro konceptu neoliberalizma. Vzemimo za primer akcijo, ki oglašuje, da kupujemo slovenske izdelke. Po eni strani apelira na dolžnost potrošnikov, da s kupovanjem domačih izdelkov podpirajo domačo industrijo in s tem posledično tudi lastno državo. Tako deluje proti načelom svobodne izbire in konkurence, katere sama zagovarja. »Nacionalizem ki je potreben, da država deluje učinkovito kot korporativen in konkurenčen subjekt na svetovnem trgu, ovira tržne svobode na splošno« (Harvey, 2005:79). Tako je neoliberalizem nezdržljiv sam s sabo, kajti država ima dvojno vlogo, tako na domačem tržišču, kot tudi na svetovnem trgu.

Moč trga pa sčasoma postane tako velika, da težko skriva svojo avtoritarnost. Najprej preko uveljavljanja svojih potreb, ki znajo biti zelo krvave – na primer uveljavljanje neoliberalnih konceptov v Iraku. Po drugi strani pa, četudi je uvajanje mirno in poteka kot normalen razvoj (vzhodna Evropa po padcu Berlinskega zidu), trg sčasoma pokaže svojo avtoritarno naravo. Moč podjetij in korporacij zraste do te mere, da se posameznik ne more več boriti proti njim. Harvey (2005) navaja primer zdravstvenega zavarovanja, ki si ga mora posameznik v ZDA zagotoviti sam. Odgovornost in izbira ležita v rokah kupca, sam mora najti in si plačati eno od oblik zavarovanja, če želi biti zavarovan. Vendar pa so na trgu prisotne samo zavarovalnice z astronomskimi premijami, ki pa so neučinkovite, zelo birokratizirane, po drugi strani pa kot pravni subjekti zelo profitni. Ker so v zasebni lasti, lahko same postavljajo pravila za svoje komitente, s tem pa zlorablajo moč, ki jim je bila zaupana. »Če imajo te zavarovalnice pravico postavljanja novih diagnoz bolezni samo zaradi novih zdravil, ki so na voljo, potem je s tem sistemom očitno nekaj narobe« (Harvey, 2005: 80), in tako svari, da če »te korporativna moč prikrajša za osebno svobodo, potem obljuba neoliberalizma ne drži« (Harvey, 2005: 79).

Omenja tudi, da konkurenčnost na dolgi rok vodi v nastajanje monopolov ali duopolov ter oligopolov, v katerem na globalni ravni prevladata le ena ali nekaj multinacionalk. Kot primere navaja Coca Colo in Pepsi v industriji gaziranih pijač, v energetski industriji naj bi

bilo le nekaj večjih mednarodnih korporacij in prav tako v medijih. »Le nekaj medijskih magnatov obvladuje večino pretoka novic, od katerih večina postane le čista propaganda« (Harvey, 2005: 80).

Po drugi strani pa svoboda na finančnem trgu povzroča velike premoženjske balone, ki povzročajo krize na svetovni ravni. »Wall Street in računovodski škandali preteklih let so spodkopali zaupanje javnosti in postavili regulatorno oblast pod težka vprašanja, kako in kdaj ukrepati, tako na nacionalni ravni kot tudi na mednarodni« (Harvey, 2005: 80). Z vidika socialnih ved pa je mogoče najpomembnejša kritika neoliberalizma v njegovi podivjanosti. Čemur pri nas pravimo turbo kapitalizem, je ena od značilnosti neoliberalizma. »Priganjanje k svobodi trga prav lahko podivja in vodi v ustvarjanje socialne inkoherence« (Harvey, 2005: 80). Vse splošno osvobajanje in poudarek na osebni svobodi večinoma vodi v zmanjševanje vrednosti družbe, poudarja se pomembnost individuuma in s tem krha družbeno koherentnost. Individualna svoboda, obremenjena z osebno odgovornostjo, se ne ozira več po pravilih družbe, s tem pa se odpoveduje tudi njenim pozitivnim platem – solidarnosti, varnosti in občutku pripadanja. S seboj pa prinaša tudi specifične izzive, ki jih družbe pred neoliberalizmom niso poznale. »Nenavadno težko postane bojevanje z anomijo (izgubljanje pomena in moči norm nad posameznikom op.p.) ter kontroliranje posledičnih antisocialnih vedenj, kot so kriminaliteta, pornografija ali virtualno zaslužnje drugih« (Harvey, 2005: 80). Neoliberalizem je politično ekonomski koncept, katerega se prikazuje v luči svobode. Vendar pa se v praksi izkaže, da je ta svoboda največkrat tisto čemur Polanyi pravi negativna svoboda. V centru te ideologije pa ni človek, temveč denar. <v ospredje postavlja pravne subjekte, njihove interakcije in denarne pretoke. Gospodarstvo in ekonomija sta v ospredju, medtem ko se socialne storitve in socialne transferje države vedno najprej gleda skozi prizmo vložkov in dobičkov. Neoliberalizem pa vodi tudi v družbeno razpadanje, kajti poleg rušenja kohezivnosti in povečevanja razlik med družbenimi razredi, družbo oropa njenega samo-organizacijskega potenciala. Le ta posamezniku ne zmore več nuditi podpore, ki je bila prej samoumevna. Individuum je obsojen na samega sebe in na svojo zmožnost upravljanja samega sebe. Navsezadnje zato ni presenetljiva njegova povezava z nedemokratičnimi politikami. »Neoliberalizem je v svoji najbolj čisti obliki vedno grozil, da bo priklical svojo pogubo v oblikah avtoritarnega populizma in nacionalizma« (Harvey, 2005: 81). Kar pa ni nemogoče, saj danes živimo v svetu, ki je močno nastrojen proti Islamu, kjer Rome serijsko

deportirajo iz države (Francija) ali jih odkrito preganjajo (Madžarska), kjer je nacionalizem na novem pohodu (Evropa na splošno, najbolj izrazito pa v Grčiji – žrtvi neoliberalne politike); in vse to v pregovorni trdnjavi svobode – Evropi, največjemu neoliberalnemu projektu vseh časov, katerega osnovna mantra je 'Prost pretok ljudi, dobrin in kapitala'.

5.4 Neoliberalizem in neenakost

Neenakost v družbi vedno bolj narašča. Iz slovenskega primera vemo, da so bila obdobja v (nedavni) zgodovini, ko je bilo premoženje bolj enakopravno razporejeno po družbi, kot je danes. To ne velja samo za Slovenijo, kajti gre za globalen problem. Razporeditev bogastva pa ne predstavlja problema samo zaradi nepravilnosti, ki jo vzpodbuja – nekateri posamezniki imajo mnogokrat več dobrin kot večina; ampak tudi krha temelje trenutnega ekonomskega modela, ki temelji na potrošnji. Če večina nima sredstev za potrošnjo, potem ta ekonomski model ne more vzdržati zahtev po gospodarski rasti, inovacijah in zaslužkih. »Najbogatejši odstotek prebivalstva je imel v lasti 40 odstotkov globalnega premoženja v letu 2000, najbogatejših 10 odstotkov odraslega prebivalstva pa je imelo v lasti 85 odstotkov vsega premoženja na svetu. Spodnja polovica svetovne populacije odraslih pa je imela v lasti samo 1 odstotek svetovnega premoženja« (Bauman, 2013a: 1).

Bauman (2013a) se tako v svojem delu sprašuje po smislu sistema v katerem živimo. V svetu v katerem živimo, vlada fundamentalizem ekonomske rasti, ki naj bi koristil vsem. Vedno bolj pa se kaže neuspešnost le tega, kajti prepad med bogatimi in revnimi se vse bolj povečuje, namesto da bi se zmanjševal. V času razsvetljenstva ni bila razlika med standardom življenja nikoli tako velika. Nikjer na zemlji ni bila razlika med najbogatejšo in najrevnejšo regijo več kot dvakrat večja. Medtem pa je danes povprečni zaslužek na prebivalca v Katarju 428 krat večji od tistega v Zimbabveju. Plezanje po družbeni lestvici je vedno težje, kajti razredi se med sabo oddaljujejo s svetlobno hitrostjo, srednji razred pa izumira. Vse to pod zastavo tržne ekonomije, ki naj bi nam osvobodila vseh omejitev prinesla blagostanje. Tržna ekonomija stoji na premisi, da zasledovanje individualnega zaslužka služi tudi kot najboljši mehanizem doseganja skupnega dobrega. Vendar pa podatki kažejo drugače, statistike OECD kažejo, da so zaslužki najbogatejših 10 odstotkov rastle hitreje, kot zaslužki najrevnejših 10 odstotkov, ki so se v nekaterih državah celo znižali. Rast premoženja ni nujno problem s

socialnega vidika, če raste sorazmerno pri vseh. Vendar pa se vse prepogosto dogaja ravno nasprotno. Od tu avtor izhaja, da moramo podvomiti v mit tega sistema, podvomiti v to ali individualni zaslužki res ustvarjajo skupno dobro. Bogastvo nagrmadeno na vrhu družbene lestvice, očitno ne prehaja med družbenimi razredi in tako ruši mit prehajanja koristi med družbenimi razredi.

»Število milijarderjev se je v ZDA pomnožilo za 40 krat v 25 letih do leta 2007. Skupno premoženje 400 najbogatejših Američanov je zraslo iz 169 na 1500 milijard dolarjev« (Bauman, 2013a: 6). Od tu nadaljuje, da so leta krize prinesle mnoge spremembe. Težki časi so prinesli kreditni krč in recesijo, ki je za mnoge pomenila konec varnosti in konec zaposlitve. Vendar pa samo obdobje recesije ni prizadelo najbogatejših, »v letu 2011 je število milijarderjev v ZDA doseglo zgodovinski rekord, ko so našli 1,210 milijarderjev, njihovo skupno premoženje pa je naraslo iz 3500 milijard dolarjev v letu 2007, na 4500 milijard v letu 2010« (Bauman, 2013a: 7). Čeprav številke opisujejo ZDA, gre za globalen trend, ki velja tako v Veliki Britaniji, na Kitajskem ali v Sloveniji. »International Labour Organization ocenjuje, da 3 milijarde ljudi živi pod mejo revščine, postavljeno na 2 ameriška dolarja na dan, /.../, 'Human Development Report' Združenih narodov pa kaže, da 20 odstotkov najbogatejših zemljanov porabi 90 odstotkov proizvedenih dobrin, medtem ko jih najrevnejših 20 odstotkov porabi le en odstotek« (Bauman, 2013a: 8). Nepravično razporejena sredstva so (vedno bila) problem na globalni ravni. Kar pa je danes drugače, je trend nepravične porazdeljenosti. Bauman navaja Glenna Firebaugh (2003, v Bauman, 2013a), ki pravi da se trendi obračajo – »od naraščanja neenakosti med narodi in stagnacijo ali zmanjševanjem neenakosti znotraj narodov, se je trend obrnil k zmanjševanju neenakosti med narodi in naraščanju neenakosti znotraj naroda« (Bauman, 2013a: 9). Ker je bogatih malo, revnih pa mnogokrat več, lahko govorimo o ustvarjanju svetovnega razreda revežev, ki se nahajajo na obeh straneh ločnice med razvitimi in nerazvitimi narodi. Nerazvite države so preko tujih naložb prejele velike vsote kapitala, obljubljale pa so velik zaslužek, kajti »poseljene so bile s krotko in poceni delovno silo, neokuženo z bacilom potrošništva, ki je bila pripravljena delati za zaslužek, ki je omogočal le preživetje. Delovna mesta v razvitih deželah so izginjala pri pospešeni hitrosti, ki je puščala lokalno delovno silo v vedno slabšem pogajalskem položaju« (Bauman, 2013a: 10). Slovenci imamo podobno izkušnjo, pa če govorimo o zmanjševanju delavskih pravic, kot če govorimo o selitvi proizvodnje v druge države s cenejšo delovno silo.

Izkusili smo oba pola tega procesa, od selitve proizvodnje v našo državo (npr. Renault v Revozu), kot tudi selitev iz nje (npr. Gorenje). Da bi zares razumeli nepravilnost, Bauman pravi, da je posebno pozornost potrebno nameniti najbogatejšemu odstotku prebivalstva oziroma lahko kar 0,1 najbogatejšemu odstotku. Vsekakor pa danes, v primežu svetovne ekonomske krize, drži eno: »skoraj povsod po svetu neenakost raste z veliko hitrostjo, kar pomeni da bogati, in še posebej zelo bogati, postajajo bogatejši, medtem pa revni, še posebej zelo revni, postajajo revnejši« (Bauman, 2013a: 10).

Bauman (2013a) opisuje prepričanje ekonomske ortodoksije, ki trdi, da je neenakost za gospodarstvo dobra, kajti s sabo prinaša bolj učinkovite in hitro rastoče gospodarstvo. Višje nagrade in nižji davki pri tistih, ki zaslužijo največ, spodbujajo podjetništvo in povečujejo obseg gospodarstva. Avtor zato pod drobnogled vzame Veliko Britanijo kjer v zadnjih 30. letih, od vladavine Margaret Thatcher naprej ni bilo realnih rezultatov, ki bi to dokazovali. Prepad med bogatimi in revnimi se je povečal, produktivnost in rast pa sta bili za tretjino manjši, nezaposlenost pa kar pet krat večja, kot v bolj egalitarnih povojnih letih. Tri ekonomske krize po letu 1980 so bile hujše in daljše, kot tiste v 50. in 60. letih. Edini rezultat neoliberalne politike je polarizirano gospodarstvo, ki je manj odporno na krize.

S povečevanjem razlik med bogatimi in revnimi, pa je ogrožen tudi modus operandi potrošniških družb. Gospodarstvo temelji na povpraševanju, ki pa se z zmanjševanjem kupne moči prebivalstva zmanjšuje. »Potrošniške družbe izgubijo sposobnost trošenja, koncentracija nadaljnje rasti v rokah male globalne finančne elite vodi v premoženjske mehurčke« (Bauman, 2013a: 17). Če se premoženje akumulira v rokah peščice, ni samo slabo za nas, ker uničuje naše gospodarstvo ampak predstavlja tudi veliko grožnjo. Premoženjski mehurčki na drugi celini lahko povzročijo gospodarsko krizo pri nas, kot kaže trenutna svetovna gospodarska kriza, ki se je začela s prenapihnjnim nepremičninskim trgom v ZDA in se prenesla v Evropo, kjer je z nekaj letno zamudo hudo prizadela slovensko gospodarstvo. V globalno povezanem svetu tako lahko neenakost pandemično vpliva na globalni ravni. Kot lahko trenutno vidimo tudi v slovenskem gospodarstvu, pa neenakost in njene posledice dodatno zavirajo rast gospodarstva. »Potencialnim podjetnikom je onemogočen dostop do bančnih kreditov, ker nimajo s čim zavarovati kreditov. Sem spadajo tudi dvigajoče se cene izobraževanja, ki odvzamejo talentiranim mladim posameznikom možnost, da pridobijo potrebna znanja in spretnosti za aplikacijo njihovih zmožnosti. Poleg tega pa je negativna

posledica dviga socialnih napetosti in vzdušja negotovosti – hitro rastoči stroški varnostnih
uslug, ki zajedajo v resurse, ki bi bilo lahko bolj ekonomsko upravičeno uporabljeni«
(Bauman, 2013a: 18).

6. ANTIDIALOŠKE AKCIJE

Nepravična porazdeljenost bogastva, na eni strani super bogati in na drugi strani super revni, pa so družbene okoliščine v katerih je deloval Freire. Poučeval je kmete in delavce, ki so bili nepismeni. Njihovo okolje je bilo revno, delo pa težko. Njihovi zatiralci so se šolali na najboljših institucijah po vsem svetu in živeli v palačah z ograjenimi vrtovi, izolirani od tegob in vsakodnevnih težav svojih (podjarmljenih) zaposlenih. Freire vidi osvoboditev iz zatiralskega odnosa predvsem v razvijanju dialoga. Ta stoji na zelo podobnem izhodišču kot socialna pedagogika, da izhaja iz posameznika, iz njegovih generativnih tem. V teh išče in izpostavlja zatiranje. Kajti osvoboditev lahko pride samo od znotraj, posameznik se mora osvoboditi sam. Preko učenja, povezovanja znanja in kritične refleksije. »Ljudje bodo resnično kritični, če živijo v raznolikosti 'praxis', to je, če njihovo aktivnost spremlja kritična refleksija. Ta vpliva na organiziranost njihovega mišljenja in jih vodi od popolnoma naivnega vedenja o realnosti, eno raven višje, ki jim omogoča videti vzroke realnosti« (Freire, 1972: 101). Proces zatiranja pa uporablja aktivnosti, ki to preprečujejo. Kar po Freiru onemogoča dialog, je po naravi mehanizem zatiranja. Freire tako izpostavi štiri temeljne antidialoške akcije, ki so značilne za proces zatiranja. To so prevlada, deli in vladaj, manipulacija in kulturna invazija. V nadaljevanju bom skušal povezati koncept neoliberalizma s posameznimi antidialoškiimi akcijami.

6.1 Prevlada

Prva izmed štirih Freirovih antidialoških ukrepov, ki služijo predvsem zatiranju množic, je njihova osvojitve oziroma prevlada. Le ta vedno zahteva nekaj ali nekoga, ki se postavi nad vse druge in jim zavlada s svojim videnjem sveta in povezanimi teorijami. »Prevladujoči uveljavi svoje cilje nad nadvladanimi in jih naredi za svojo last. Uveljavi svoje forme nad nadvladanimi, ki te oblike ponotranjijo« (Freire, 1972: 108). Ljudje postanejo zatirani v najbolj splošni obliki, kajti odvzeta jim je pravica, da si sami postavljajo cilje, kateri sedaj izvirajo zunaj njih. Poleg tega pa jih tako na družbeni kot na individualni ravni obremenjujejo forme, ki so lahko za družbo in za posameznika tuje. Prevlada namreč nikoli ni samo ekonomska, temveč je vedno tudi kulturna. Za razumevanje tega ne potrebujemo pogledati daleč, dovolj je že arhitekturna primerjava Ljubljane ali Pirana. Med njima je majhna

podobnost, prej bi našli podobnost Ljubljane z Dunajem ter Pirana z Benetkami, seveda z ozirom na velikost in stoletje v katerem so bile obstoječe zgradbe zgrajene. Namigujem na slovensko zgodovino, ki je polna prevlade s strani drugih narodov, kar je oblikovalo slovensko kulturo v to kar je danes. Vendar pa je ta zgodovina polna zatiranja, ki Slovencev in našega jezika ne jemlje enakopravno. »Premagani so razlašeni svoje besede, svoje izraznosti, svoje kulture« (Freire, 1972: 108).

Cilj prevlade je oblikovati realnost, dojetje realnosti. Da bi to lahko dosegla, mora preko zatiranja uničiti nevšečne interpretacije realnosti. Kar je seveda na individualni ravni nemogoče, vendar je tudi tu zatiranje zadovoljivo uspešno. Cilj je namreč ustaviti zmožnost človeka, da premišljuje o svetu, kar nam danes ni prepovedano. Se nam pa lahko vse prevečkrat zdi, da je svet nemogoče spremeniti, da so problemi preveč kompleksni, da bi jih posameznik lahko spremenil. Na ta način pa zavira idejo spremembe že na individualni ravni. Prevlada vse to dosega s pomočjo razširjanja mitov ter tako spodbuja pasivnost in odtujitev posameznikov v družbi. »Zatiralci razvijejo serijo metod, ki onemogočajo katerokoli predstavo sveta kot problem(atičnega) in ga prikazujejo kot nespremenljivo entiteto, kot nekaj danega – nekaj čemur se morajo ljudje, kot opazovalci, samo prilagoditi« (Freire 1972: 108).

Za dosego prevlade in za njeno ohranitev je pomembno, da ljudje verjamemo v določene mite, ki jih ustvari prevladujoča oblast. Preko verjetja v mite, ni potrebna komunikacija z oblastjo, ampak samo poslušnost. »Dosežena je z depozitom mitov, ki so nujni za ohranjanje statusa quo« (Freire, 1972: 108). V antičnem Rimu so »dominantne elite govorile o potrebi po kruhu in igrah, ki jih je potrebno dati ljudem, da jih omehčajo« (Freire, 1972: 110). Te še danes predstavljajo blažilo za množice in varovalo za nadvladujoče. Le ti miti se ljudem servirajo preko masovnih medijev in njihovih produktov, lahko zelo eksplicitno – npr. javna debata o javnem sektorju in ljudeh v njem, ki so leni, neučinkoviti, ki samo praznijo javno blagajno; lahko pa tudi zelo implicitno – množica filmov, zgodb in tudi priročnikov za samopomoč, kako nekdo iz nič postane milijonar. Miti vplivajo na družbene interese, kot primer tega navajam nedavno obsedenost Slovencev z zmagovalcem Eurojackpot loterije in s tem ali je zmagovalec že prišel po dobiček. Miti katere navaja Freire(1972) so sledeči:

- Da je zatiralčeva ureditev 'svobodna družba'.

- Da vsak človek lahko dela kjer želi. V primeru, če ne mara svojega nadrejenega, lahko odide in si najde novo zaposlitev.
- Da ta ureditev spoštuje človekove pravice in je zato vredna spoštovanja.
- Da vsak, ki je marljiv, lahko postane podjetnik.
- Da je ulični prodajalec prav toliko podjetnik, kakor tisti ki je lastnik velike tovarne.
- Da imamo vsi pravico do izobrazbe.
- Da so vsi ljudje enakopravni.
- Da so dominantne elite spoznale svojo nalogo, da propagirajo napredek ljudem – zato da vsi drugi ljudje iz hvaležnosti sprejmejo njihov nasvet in vodstvo ter se podredijo njihovem vodstvu.
- Da je zasebna lastnina temeljna človeškemu razvoju (vendar le toliko, dokler so zatiralci edini pravi ljudje).
- Da so zatiralci v svojem delu resni in da so zatirani leni ter nepošteni.
- Da so zatiralci naravno superiorni zatiranim.

Na podobnih mitih stoji tudi neoliberalizem. V nadaljevanju se bom osredotočil predvsem na tiste štiri, ki se mi zdijo temeljni za politično-ekonomsko strategijo širjenja neoliberalne doktrine. To so mit svobode, mit napredka in poslušne ubogljivosti, mit prehajanja premoženja med družbenimi razredi in mit superiornosti zatiralcev.

Mit svobode

Neoliberalizem je tesno povezan s svobodo. Že beseda liberalizem predstavlja njeno sopomenko. Širjenje ideala svobode in človeškega dostojanstva pa je eden od temeljnih mitov tega politično-ekonomskega koncepta, kot rešitev težav, ki jih ustvarjajo drugi sistemi državne ureditve. »Izbrani vrednoti nista bili samo ogroženi s fašizmom, diktatorstvom in komunizmom, ampak sta bili ogroženi z vsemi oblikami državnih intervencij, ki so zamenjale posameznikovo svobodo izbire s kolektivnimi sodbami« (Harvey, 2005:5). Avtor tako

nakazuje na skrito orožje pod idealom svobode. Neoliberalizem stremi po popolni svobodi, kjer ni omejen niti z najmanjšimi državnimi intervencijami, v svoji popolni obliki pa tudi brez kakršnekoli regulacije. Kako lahko ideologija svobode postane orožje zatiranja, najbolj nazorno pokažejo cilji ameriške invazije na Irak. V Ameriških očeh so bili Iračani zatirani, ker so živeli pod diktaturo Sadama Huseina. Da bi jih lahko osvobodili, so bili cilji sledeči. »Popolna privatizacija javnih podjetij, popolne lastninske pravice tujih podjetij v Iraškem gospodarstvu, popolna repatriacija dobičkov iz tujine, /.../ odpiranje iraških bank pod tujim nadzorom, enakovreden odnos tujih in domačih podjetij,/.../, in eliminacija vseh ovir trgovanja« (Juhasz, 2004; v Harvey, 2005: 6). Neoliberalizem si je za temelj izbral svobodo, le ta pa ni svoboda posameznika, svoboda človeka je samo ena izmed možnih posledic svobodnega neoliberalnega trga. »Svoboda, ki jo pooseblja, se odraža predvsem v interesih zasebnih lastnikov premoženja, poslov, multinacionalnih korporacij in finančnega kapitala« (Harvey, 2005: 7).

Svoboda, ki jo obljublja neoliberalizem, kaže dve plati. Gre za dobro in slabo svobodo. V kolikor ne obstaja nadzor in regulacija, lahko tako posameznik kot poslovni subjekt izkoriščata popolno svobodo. Dobre svobode so tiste, ki jih kot družba visoko cenimo. Od svobode govora in svobode izbire, do svobode veroizpovedi in izbire življenjskega stila. Na drugi strani pa imamo slabe svobode, kot jim pravi Karl Polanyi. »Svoboda izkoriščanja sočloveka, ali svoboda zaslužiti pretirane dobičke brez proporcionalnih storitev v prid skupnosti, svoboda prikrivanja tehnološkega napredka, da ne bi bil uporabljen v skupnostno dobro, ali svoboda zaslužka iz javnih nesreč, skrivno načrtovanih za zasebni profit« (Polanyi, 1954; v Harvey, 2005: 37). Avtor se namreč sprašuje, kolikokrat so različni svetovni dogodki načrtovani samo za profit velikih korporacij in z njimi povezanim najvišjim kapitalističnim razredom. Kot primere navaja oboroževalne tekme, najemanje zasebnih vojsk v vojni v Iraku in Afganistanu, kot tudi inženiringe farmacevtske industrije, pa naj gre za razne svetovne pandemije gripe ali pa zadrževanje in prikrivanje določenih zdravil (npr. za AIDS). »Trideset let neoliberalne svobode na koncu koncev ni samo ohranila moč ozko definiranemu kapitalističnemu razredu. Ustvarile so tudi neizmerno koncentracijo moči korporacij v energetskih, medijskih, farmacevtskih, transportnih in trgovskih industrijah« (Harvey, 2005: 38). Polanyi pa svari tudi pred bolj nevarno posledico tega koncepta. »Edini način, da

liberalno utopična vizija obstane, je preko sile, nasilja in avtoritarnosti« (Polanyi, 1954; v Harvey, 2005: 37)

Danes živimo v svobodnem svetu, kjer naj bi se osvobodili zatiranja, osebna svoboda je človeški ideal in življenjski standard. Še več, v prizadevanjih za svobodo si prizadevamo osvoboditi celo trg. Pa vendar postaja vse bolj pomembno vprašanje, koliko svobode zares imamo na individualni ravni. Smo svojo svobodo zapravili ali jo moramo šele aktualizirati? Bauman (2013a) izpostavlja dva faktorja, ki vplivata na naše odločanje, na način kako živimo svoja življenja. To sta usoda in karakter. Usoda je splet okoliščin, ki vplivajo na nas in na njih nimamo vpliva. To so na primer kraj, država in socialno okolje ter čas v katerega smo rojeni. Karakter pa je tisti faktor, na katerega lahko vplivamo tako, da treniramo, da se kultiviramo, da vlagamo energijo za doseg določenega cilja. Usoda tako določa doseg naših realističnih možnosti, karakter pa izbira med tistimi, ki jih bomo dosegli. Vendar pa je ravno usoda tisti pomembni del, ki ga prikriva neoliberalna miselnost. Obljublja prosto pot do vrha družbene lestvice, če bo posameznik dovolj vlagal vase in unovčil svoje sposobnosti na trgu. Kar v določeni meri neoliberalizem zagotavlja. Vendar pa se ne trudi izenačevati izhodišč posameznikov, čeprav raziskave kažejo, da je socialno ekonomski status v otroštvu zelo povezan z njegovim napredkom na družbeni lestvici.

Bauman (2013a) povzema rezultate raziskave 'Small Futures: Children, Inequality, and the Limits of Liberal Reform' iz leta 1979. V njej so raziskovalci odkrili, da je bila otrokova prihodnost v veliki meri določena s socialnim okoljem, z mestom rojstva (geografsko), in s pozicijo staršev na družbeni lestvici v času njegovega rojstva. Te faktorji so imeli nanj večji vpliv, kot pa sposobnosti, inteligenca, talenti in predanost. Sin uspešnega odvetnika ima po tej raziskavi 27-krat več možnosti, da pri štiridesetih doseže plačo, ki jo dobiva 10 odstotkov najbogatejših državljanov, v primerjavi s sinom nižjega uradnika, ki nima zaposlitve za nedoločen čas. Ta ima le ena proti osem možnosti, da bo zaslužil povprečno plačo na državni ravni. Te številke so izračunane na podlagi izenačitve pogojev, torej, če bi imela oba sinova isti IQ, v šoli bi v istem razredu sedela na istem mestu, oba bi bila enako uspešna in bi vlagala enako količino energije v svoje šolanje.

Mit napredka in poslušne ubogljivosti

V dobi tržnega kapitalizma se zdi, da je ekonomski diskurz prešel v vse pore družbenega življenja. Preko finančne krize in recesije so ekonomske teme iz profesionalno-strokovnih krogov prešle v splošno zavest Slovencev. Tako so državne obveznice, zunanja zadolženost in trenutna gospodarska rast splošne pogovorne teme. Še bolj kot to, pa se vdor ekonomskih diskurzov kaže v tem, kako gledamo na svet v katerem živimo. Socialni transferji so upravičeni, dokler niso predragi za državno blagajno. Odpovedujemo se delavskim pravicam, ker za njih nimamo denarja. V trenutnem stanju je ekonomski argument močnejši od vseh ostalih, čeprav ceno plačuje celotna družba. Seveda ekonomske teorije, gospodarski kazalci in stopnja zadolženosti niso nepomembne družbene teme, vendar se sprašujem kdaj so postale veliko pomembnejše od recimo socialnih, kulturnih in naravoslovnih tem. Danes se teme iz ekonomije in gospodarstva predstavljajo kot najpomembnejše. Zdi se, da moramo za ohranitev standarda življenja, za okrevanje gospodarstva in za splošno dobro slediti navodilom IMF-a, OECD-ja, Evropske komisije itd. Ne glede na posledice, ki jih bo čutila slovenska družba, ne glede na to kako bo to vplivalo na družbeno razporeditev moči, katere priborjene pravice nam bodo odvzete. Ni pomembno kako bo to vplivalo na podhranjeno slovensko umetnost ali kako bodo preživela športna društva; ni pomembno ali bomo morali žrtvovati bodoče Plečnike, Prešerne ali Žižke. Važno je le, da gospodarstvo preživi. V tej luči predstavljam ta mit, ki nam ga vsiljuje neoliberalni koncept. Svojo gospodarsko-ekonomsko logiko vsiljuje na področja, kjer prej ni bila prisotna. Opravičuje pa jo s konceptom individualizma, da bodo tisti, ki so sposobni, uspeh dosegli v vsakem primeru. Ne glede ali jih sistem, država, družba podpira ali ne. Še več, prav svoboda na trgu (gospodarskem, kulturnem, športnem) in z njo povezana konkurenčnost, nam bosta dala najbolj uspešne posameznike, kot si jih lahko zamislimo.

Na individualni ravni, si ljudje prizadevamo biti najboljši. Z redkimi izjemami si ljudje načeloma želijo biti dobri, pošteni in prijazni. Pa vendar se v vsakodnevnem življenju srečujemo s situacijami, realnostmi, ko je težko ali pa skoraj nemogoče odreagirati na tak način. Srečujemo se z »realnostmi v katerih je vseprisotna pohlepnost in korupcija, tekmovalnost in sebičnost na vseh straneh; iz teh razlogov so to realnosti v katerih se svetuje in celo hvali medsebojna sumničavost in trajna opreznost« (Bauman, 2013a: 27). Ker posameznik nima vpliva na družbo kot celoto, mu ne preostane veliko izbire, kot to da

»zavedno ali ne, sledi vzorcem obnašanja, ki so taki po človeški zasnovi (design) in niso naravno privzete (default) (npr. po naravi, op.p.) in tako monotono reproducirajo svet, ki je 'bellum omnium contra omnes' (Vojna vseh proti vsem)« (Bauman, 2013a: 28). Sami torej reproduciramo realnost v katerem vlada sovražno nastrojeno vzdušje, v kateri moramo biti oprezni za najboljšim izkupičkom in pred bližnjo nevarnostjo. Reproduciramo svet v katerem ne stremimo več k družbenemu dobremu, kaj je dobro za vse, ampak gledamo le na lastne interese. Namenoma ali ne, je to pot, ki nas je pripeljala in še naprej vodi v stanje kjer peščica uživa v varnosti in izobilju, večina ljudi pa se vsakodnevno znajde na fronti – v eksistencialnem boju, v katerem ni ne časa ne sredstev za doseganje in preseganje lastnih potencialov.

Tako kot Freire tudi Bauman omenja teme oziroma premise, na katerih je zgrajen trenutni ekonomski model, ki pa so »nič več kot različni vidiki statusa quo – nekaj kar je, ampak v nobenem primeru ne pomeni da mora biti« (Bauman, 2013a: 30). Če vzamemo za primer načelo konkurenčnosti, ki je ena od temeljnih premis neoliberalizma. Prav konkurenčnost naj bi vodila v najboljše rezultate. Seveda preko težkega boja med igralci na trgu, ki morajo nujno tekmovali drug z drugim, ključ do uspeha pa je vedno biti korak pred vsemi drugimi. Kar sicer ni problematično, dokler se spoštujejo pravila igre.

»Konkurenčna gospodarstva obstajajo, ker smo se ljudje odločili, da jim damo tako obliko. Konkurenca je sublimiran nadomestek za vojno./.../ Če želimo vojno, jo lahko izberemo. Če pa si želimo miru, lahko prav tako izberemo mir. Če želimo rivalstvo, lahko izberemo rivalstvo, lahko pa se namesto tega odločimo za prijateljsko sodelovanje.« (Coetzee, 2008, v Bauman, 2013a: 27). Na kar skušam opozoriti je, da je konkurenčnost dvorezen meč. Kajti če vzamemo, da je sublimiran nadomestek za vojno, potem moram opozoriti na star pregovor, da je v ljubezni in vojni dovoljeno vse. Na primeru konkurenčnosti si pogledjmo, kam lahko privede poslušna ubogljivost zavoljo napredka.

V vojni je zelo pomembna obveščevalna služba. Zato je informacijska obveščevalnost igralcev na trgu nujnega pomena. Živimo v času v katerem je industrijsko vohunjenje del delavnega dne, vseh največjih multinacionalk. »Vohunstvo je druga oblika diplomacije kot je to vojna, gre za mirnodobno vojskovanje, kjer se vršijo aktivnosti s ciljem kontrole in nabave vrednega premoženja in intelektualne lastnine« (Vidali, 2005). Načelo konkurenčnosti smo pripeljali

tako daleč, da se tudi razna podjetja (predvsem multinacionalke) poslužujejo orodja, ki je bilo prej v rokah države. Vohunjenje je postalo posel, ki je vreden veliko denarja. Da ohranjajo svojo konkurenčno prednost, pa podjetja ne vohunijo samo za svojimi konkurenti, temveč tudi za svojimi uporabniki. »Pionir na tem področju je ameriško podjetje Acxion, /.../, ki deluje tudi v Evropi oziroma na večjih trgih evropskih držav. Podjetje trdi, da ima v svoji bazi analiziranih in v ustrezne profile uvrščenih 500 milijonov uporabnikov z vsega sveta z do 1500 zapisi o posamezniku. Baza je tako velika, ker so združili nekaj desetletij zbiranja podatkov na nepovezani način (ankete, telefonska prodaja ...) z digitalnimi podatki, zbranimi na 75 tisočih spletnih straneh« (Kodelja, 2013). Zbiranje in prodaja podatkov uporabnikov, je posel v katerem sodelujejo vsa večja internetna podjetja. Za uporabo njihovih spletnih strani, produktov in storitev mora uporabnik pustiti določene osebne podatke. V primeru socialnih omrežij, uporabniki na spletne strani objavljajo tudi druge informacije, slike ipd. Te podatke kupujejo predvsem oglaševalska podjetja, ki lažje najdejo ciljni trg.

PODATKI	CENA (za 100 uporabnikov)
Boleznska stanja (na primer težave s hrbtenico)	26 \$
V zvezi manj kot tri mesece	12 \$
Tik pred rojstvom otroka	11,5 \$
Lastništvo nepremičnine	10,5 \$
Poskuša shujšati	10,5 \$
Zaposlitev (podjetnik)	10 \$
V zvezi več kot tri mesece	10 \$
Nosečnost (prvi otrok)	9,5 \$
Načrtovana selitev ali tik pred njo	8,5 \$
Nosečnost (drugi otrok)	8 \$
Lastništvo jahte	7,6 \$
Zaposlitev	7,2 \$
Otroci (spol, starost)	3,5 \$
Hobiji	3 \$
Načrtovani nakupi (mobilne naprave)	1,25 \$
Zveza – mladoporočenec, ločenec	1 \$
Narodnost	0,5 \$
Starejši otroci	0,5 \$
Pred kratkim obiskal spletno stran s podatki o filmih	0,3 \$
Lastnik kartic ugodnosti	0,1 \$
Pred kratkim obiskal spletno stran z recepti	0,08 \$
Načrtovani nakupi (oblačila)	0,08 \$
Starost	0,05 \$
Spol	0,05 \$
Poštna številka	0,05 \$
Stopnja izobrazbe	0,05 \$

Tabela 1: Vrednost informacij o uporabniku

Vir: Moj mikro (http://www.mojmikro.si/v_srediscu/podrobneje_o/profilu_uporabnikov)

Gospodarstvo je človeški izum, je mehanizem, ki ga ljudje bolj ali manj upravljamo in ga konec koncev vsi skupaj gradimo. Gospodarstvo je otrok človeštva, je njegova stvaritev in je podrejeno človeški volji. Ne moremo trditi, da je nespremenljivo, še bolj naivno pa je po mojem mnenju trditi da ga ja potrebno osvoboditi. Trg je mehanizem, ki služi človeku za izpolnitev njegovega potenciala. Če ga želimo osvoboditi našega vpliva, potem se moramo vprašati komu bo služil? Ali bo služil le sebi? Ker je trg človeška stvaritev, kaže zelo človeške značilnosti. Bo osvobojen trga spominjal na laissez-faire vzgojo, katera vzgoji posameznika, ki je narcisoiden, grandiozen in ga zanima le lastno zadovoljevanje želja? Ali smo to celo že dosegli? Zbiranje podatkov uporabnikov in njihova prodaja v komercialne namene kaže izprijenost samega trga. Pomanjkljiv nadzor nad podjetji, je obrnil sliko na glavo. Sedaj so podjetja tista, ki lahko svoje uporabnike nadzorujejo in s temi podatki služijo denar. Nadzorovanje pa je eden od mehanizmov zatiranja, sploh če je njegov edini namen služenje denarja.

Mit prehajanja premoženja med družbenimi razredi

Gospodarska rast pa se je izkazala za svoje nasprotje. V zadnjih desetletjih so največ zaslužili najbogatejši, njihovi zaslužki so rastle eksponentno, medtem ko realni prihodki večine niso zrastle za nič več kot nekaj odstotkov. Gospodarska rast se je preusmerila iz ideala, zadovoljiti seštevke vseh človeških potreb za doseganje družbenega napredka, v zadovoljevanje pohlepnosti peščice zemljanov. Bauman (2013a) ugotavlja, da moderne ekonomske teorije in diskurz odprtih trgov trdijo, da je cilj doprinos celotnemu gospodarstvu, da bomo zaradi tega vsi imeli možnost živeti boljše. Prav najbogatejši so najbolj upravičeni do bogatih finančnih nagrad, ki naj bi jih ponovno investirali v realno ekonomijo – proizvodnja, distribucija in poraba blaga. Izkušnje pa kažejo, da se je denar akumuliral in krožil le v krogu najbogatejših. Citira Lanseya (2012), ki opozarja na prakso »perverzних denarnih spodbud, ki so vodile banke, da so črpale nekontrolirane vsote kreditov v svetovno gospodarstvo. To je obogatilo

celo generacijo finančnikov na račun aktivnosti, ki je dušilo realno gospodarstvo. /.../ Denar se je investiral v prevzeme, privatni kapital in nepremičnine, ter druge oblike špekulativnih aktivnosti in finančnega in industrijskega inženiringa, ki je vodilo v akumulacijo premoženja. A vse to preko transferja obstoječih zmogljivosti in ne preko ustvarjanja novega bogastva, posla ali delovnih mest« (v Bauman, 2013a: 48). Resnična zgodba tudi v Sloveniji, kjer se je v času gospodarske konjunktore večina milijonskih kreditov investirala v menedžerske prevzeme podjetij, ki so posledično vodili v zlom slovenskega bančništva. Poceni denar tako ni služil realni ekonomiji, temveč in predvsem najbogatejšemu krogu ljudi. Kar je še bolj skrb zbujajoče, je globalen fenomen tega pojava. Namesto realnega napredka, so mnoga podjetja in korporacije rastle na iluzoričnem napredku. S selitvijo proizvodnje so zmanjšale stroške dela, ki pa so namesto razvoja financirale menedžerje. Medtem pa preostala velika večina ljudi v realni ekonomiji, ki nazaduje in propada, prav tako kot njihov življenjski standard in izkupiček pravic, ki se je gradil dolga stoletja. V neoliberalizmu je tako veliko dokazov proti tezi, da premoženje prehaja med razredi znotraj družbe.

Mit superiornosti zatiralcev

Mit superiornosti bogatih je močno prisoten v neoliberalizmu. Pomembnost bogatih ljudi je rastle skozi zgodovino. Šele z razpadom fevdalizma in kasneje plemstva, denar prinaša družbeno moč. Veliki vzpon bogatih ljudi se začne z industrijsko revolucijo. Eden od pomembnejših dogodkov, ki so bogatim dali družbeno moč, je bila leta 1723 objavljena Basen o čebelah Bernarda Mandevillea (po de Botton, 2005). V zgodbi izpostavi mnenje, »da so v nasprotju s prepričanjem, ki je stoletja vladalo v ekonomiji, bogati tisti, ki so resnično koristni, saj njihova poraba omogoča zaposlitev vsem nižjim od njih in tako pomaga najšibkejšim članom družbe, da preživijo« in pravi, da sta »pohlep in grmadenje premoženja za družbo dosti koristnejša od potrpežljivega, nehvaležnega garanja delavcev« (de Botton, 2005: 79-80). Tako se rodi mit prehajanja premoženja med družbenimi razredi, ki upravičuje akumulacijo premoženja posameznika. To tezo 24 let kasneje opraviči ekonomist Adam Smith v svojem delu Bogastvo narodov (1776, po de Botton, 2005: 81). »Kljub prirojeni sebičnosti in grabežljivosti, kljub temu da jih zanima le lastna korist, kljub temu da je edini cilj truda vseh tisočev, ki jih zaposlujejo, le zadovoljevanje njihovih ničevih, nenasitnih želja, bogataši z revnimi delijo sadove napredka. Nevidna roka jih vodi, da razdeljujejo nujno potrebne življenjske dobrine skoraj tako, kot bi bile razdeljene, ko bi vsakemu prebivalcu

pripadal enako velik kos zemlje, s tem pa nevede in nehote skrbijo za družbeni napredek ter omogočajo množenje našega rodu« (prav tam). Tako pa se rodi še en neoliberalni mit, to je nevidna roka trga.

V 19. stoletju se moč in pomembnost bogatih, samo ustvarjenih in zelo uspešnih posameznikov, še povečuje. Njihova moč se zrcali predvsem v odnosu do revežev. »Med vzponom gospodarske meritokracije revežev v nekaterih krogih na lepem niso več šteli za 'nesrečnike', prejemnike bogataške dobrodelnosti in povzročitelje slabe vesti, temveč so postali 'zgube', upravičene tarče posmeha žilavih, samo ustvarjenih posameznikov, ki jim ni bilo do tega, da bi se morali sramovati svojih dvorcev ali pretakati krokodilje solze na račun tistih, katerih družbi se jim je posrečilo uiti« (de Botton, 2005: 90). Naj tu opozorim na povezavo z zatiranjem. Veliko od teh novih bogatašev je izšlo iz okolja, ki je bilo revno. Njihov odnos do revežev pa je zelo podoben odnosu zatiranih, ki postanejo nadzorniki ali kapoži v taborišču, do ostalih zatiranih. Mogoče je najboljši primer tega socialni darvinizem. »Socialni darvinisti so menili, da se življenjska pot vsakega posameznika začne s poštenim bojem za omenjene dobrine: denar, službo, ugled. Nekateri v tem boju prevladajo, ne zaradi krivičnih prednosti ali sreče, temveč zato ker so po svojem notranjem bistvu boljši od tistih, ki so jih prehiteli. Bogataši niso žlahtnejši v moralnem oziru. To kar zbuja strahospoštovanje, je dejstvo da so boljši po naravi« (de Botton, 2005:91). Njihovo mnenje gre celo tako daleč, da zagovarjajo tezo, da siromakom ne bi smeli pomagati in da bi morali šibke pustiti umreti. Tako bo človeštvo očiščeno slabih genov, kajti preživeli bodo le dovolj močni. Ne trdim, da danes veliko ljudi zagovarja stališča socialnega darvinizma. Trdim pa, da so načela na katerih stoji, tudi načela neoliberalizma. In ne gre spregledati da obstaja določena podobnost med socialnim darvinizmom in nacizmom. Oba stojita na naravni superiornosti določenih ljudi in 'neopravičljivem' obstoju šibkih, drugačnih.

Skozi 19. in 20. stoletje se pogled na bogate večkrat preoblikuje. Vedno znova pa se jih povečuje in se jim priznava družbena moč. Sploh v neoliberalizmu se moč posameznika meri z njegovo kapitalsko močjo. Tako je posameznik pripravljen/prisiljen narediti vse, za pridobivanje ekonomskega kapitala. Navkljub znanstvenim raziskavam, ki dokazujejo neupravičenost določenih vedenj, slabo prakso nadaljujejo. Kot primer vzemimo menedžerje največjih ameriških korporacij – ene najbogatejših ljudi na svetu. Na podlagi mita prehajanja premoženja, »tisti na vrhu prispevajo ekonomiji več, kajti opravljajo delo 'ustvarjalcev

delovnih mest', ampak potem se je v letih 2008 in 2009 pokazalo, da so ti ljudje, ki so gospodarstvo pripeljali pred rob propada, odhajali z delovnih mest s stotinami milijonov dolarjev nagrad« in nadaljuje s kritiko mita »da kar so prispevali niso bila nova delovna mesta, temveč podaljševanje vrst brezposelnih ljudi« (Bauman, 2013a: 13). Pa vendar to ni edini primer izkoriščanja svoje moči. Poglejmo si kako so naraščale njihove plače skozi zadnja desetletja dvajsetega stoletja.

Po Baumanu (2013a) so plače vodilnih mož največjih ameriških korporacij rastle nesorazmerno z rastjo ostalih zaposlenih. Po plačanih davkih je leta 1960 menedžer zaslužil 12-krat več, kot je bila povprečna plača njihovih delavcev v proizvodnji. V letu 1974 je plača skupaj z bonusi narasla na 35-kratnik povprečnega delavca. V letu 1980 ta količnik zraste na 42-krat, v naslednjih 10 letih pa se podvoji, in tako v začetku 90. let menedžerji zaslužijo 84-krat več od svojih zaposlenih. Naj tu izpostavim, da se v 80. letih neoliberalizem uveljavi tudi v ameriški politiki. A tu se zgodba še ne konča. V letu 1995 je razlika za 135-krat, v letu 1999 naraste na 400-krat, v letu 2000 na 531-krat.

Rad pa bi izpostavil eno od raziskav, ki nasprotujejo tezi, da so menedžerji upravičeni do velikih finančnih nagrad, prav zaradi njihove (naravne) sposobnosti voditi podjetje, ustvarjati nove posle in delovna mesta. Problem s svečo je eden od bolj znanih poskusov gestalt psihologije. Po Öllinger in Goel (2010) je raziskovalec Duncker od sodelujočih v raziskavi želel, da najdejo način, da pritrdijo svečo na steno. Na razpolago jim je dal svečo, vžigalice in škatlo polno risalnih žebličkov. Edina uspešna rešitev problema je, da je posameznik vzel risalne žebličke iz škatle, z njimi pritrdil škatlo na steno in na novo ustvarjeno polico postavil svečo. Samo majhen odstotek sodelujočih je uspelo uspešno razrešiti problem. Duncker je to razlagal s tem, da so se sodelujoči fiksirali na funkcijo škatle, ki drži risalne žebličke in ne kot dodatni predmet, ki ga lahko uporabijo. V nadaljevanju raziskave je žebličke položil ali v škatlo ali poleg nje. Odkril je, da polaganje žebličkov poleg škatle močno vpliva na uspešnost reševanja problema.

V letu 1960 je raziskavo ponovil Glucksberg. Originalnemu eksperimentu je dodal še denarne spodbude. Dve kontrolni skupini sta postavljali časovno normo, ena z žeblički v škatli, druga pa je na razpolago dobila žebličke zunaj škatle. Drugima dvema skupinama pa je ponudil denarno spodbudo za uspešno rešitev problema. Če bo posameznikov rezultat v najvišjih

25%, bo le ta dobil 5 dolarjev, če bo najhitrejši pa 20 dolarjev. Če niso uspeli v 15 minutah rešiti problema, pa je bil njihov rezultat ocenjen z neuspešno. »V delu eksperimenta z žeblički zunaj škatle je bil rezultat pričakovan; skupina s finančno spodbudo je dosegala boljše rezultate, imeli so manjši delež neuspešnih rezultatov in hitrejši povprečni čas reševanja problema. Presenečenje pa so bili rezultati skupine, ki je imela žebličke v škatli; v tem delu eksperimenta se je skupina s finančno spodbudo odrezala statistično pomembno slabše, kot skupina brez finančne spodbude« (Ramm, Tjøtta in Torsvik, 2013).

Dan Pink (2009) v svojem govoru izpostavlja to drugo skupino, ki s pomočjo finančne spodbude ne doseže zelenega cilja – izostritve mišljenja in pospešeno kreativno razmišljanje. Denarne spodbude pa dosegajo ravno nasproten učinek. Vendar pa izpostavlja, da so v skupini, ki je imela žebličke zunaj škatle, finančne spodbude imele velik vpliv in so vplivale na to, da so udeleženci eksperimenta hitreje rešili nalogo. Izpostavlja, da enkrat ko so žeblički zunaj škatle, tega problema ni več težko rešiti. Meni da finančne nagrade zožijo fokus posameznika in povečajo koncentracijo, kar je zelo uporabno za probleme, v katerih je rešitev dokaj lahka in jo je treba samo materializirati. V problemih, kjer pa je potrebno kreativno pristopiti k iskanju rešitev, pa zoženje fokusa posameznika ne vodi k boljšim rezultatom, pogosto jih celo poslabšajo. Izpostavlja pa, da se danes vse več ljudi v svojih poklicih srečuje z problemi, ki potrebujejo kreativne pristope. Problemi s katerimi se srečujejo nimajo jasnega nabora pravil in ene rešitve. In s tega vidika denarne nagrade niso več upravičene, na delovnih mestih kjer ljudje rešujejo zapletene probleme in iščejo kreativne rešitve. Avtor citira tudi raziskavo ekonomista Dana Ariely-ja in sodelavcev, ki so udeležencem ponudili majhno, srednjo ali veliko nagrado za uspešnost sodelovanja v izbranih igrah. Dokler je igra zahtevala samo mehanske spretnosti, so ljudje, ki jim je bila obljubljen višja nagrada, dosegali boljše rezultate. Vendar enkrat ko so igre od udeležencev zahtevale tudi najbolj elementarne kognitivne spretnosti, so višje nagrade vodile v slabše uspehe.

»Mnogo obstoječih institucij zagotavlja zelo visoke spodbude za natanko take naloge, kot smo jih uporabili mi – take ki zahtevajo kreativnost, reševanje problemov in koncentracijo. Naši rezultati pod vprašaj postavljajo domnevo, da povečevanje motivacije nujno vodi v izboljšanje delovanja. V osmih od devetih nalog, ki smo jih uporabili v treh eksperimentih, so višje nagrade vodile v slabšo izvedbo« (Ariely, Gneezy, Lowenstein in Mazar, 2005). Ob možnih interpretacijah rezultatov, se avtorji nanašajo tudi na visoke nagrade tistih, ki so na

vrhu lestvice prihodkov. »Možno je, da visoke finančne spodbude odpovejo pri izboljšanju uspešnosti tistih na vrhu dohodkovne lestvice, še vedno pa lahko povečajo motivacijo za doseganje višjih položajev delavcev, ki ne dobivajo omenjenih finančnih spodbud, ampak motivira jih priložnost, da jih nekoč dobijo tudi oni« (prav tam). Kar pa zagotovo ni najboljši način za doseganje le tega, kar pravijo tudi avtorji raziskave.

Tudi sama družba, načela katera prevzema in tista, ki jih zagovarja, lahko vplivajo na stanje neenakosti. Premalokrat podvomimo v načela, na katerih gradimo svoja prepričanja, svoje posle in lastna razumevanja delovanja sveta okoli nas. Ali verjamemo da »imajo različni posamezniki drugačne sposobnosti po naravi, bolj kot to, da imajo drugačne zmožnosti razviti svoj potencial, ker izhajajo iz drugačnih socialnih pogojev?« (Bauman, 2013a: 22). To je v neoliberalizmu odgovornost posameznika, imamo svobodo izbire in odgovornost, da se prav odločimo. Pa vendar se sprašujem, če smo se zares tako odločili? Ali se je večina ljudi odločila, da bo verjela, da so bogati ljudje boljši od revnih. Po eni strani ja. Boljši so, ker si lahko več privoščijo. Lahko si privoščijo boljšo izobrazbo, boljše avtomobile in boljšo zdravstveno oskrbo. Povrh vsega pa si lahko izplačajo veliko nagrado, za svojo neuspešnost. Vsaj tako kažejo zbrani argumenti. Po drugi strani pa menim, da ne gre za zavestno odločitev. Gre za sprejemanje tega, kar se množično pojavlja v medijih in javnem prostoru. Je zavest, ki v neoliberalizmu ni nova, postane pa prevladujoča. Kajti uspeh, bogastvo in status so edini kazalci talentiranosti, sposobnosti in osebnih lastnosti. Bogastvo je medalja za odličnost.

Zato je danes še posebej pomembno, da skušamo pojasniti načela in mite, na katerih stojijo posamezna prepričanja. Svoboda, napredek in superiornost so miti, s katerimi se srečamo velikokrat v enem samem dnevu. Kaj šele v tednu, mesecu letu, desetletju?

Apatija in razdražljivost

Vsako od antidialoških akcij se mi zdi smiselno povezati tudi s Franklovo teorijo, da zatiranje sproža apatijo in razdraženost. V smislu prevlade vidim povezavo z apatijo predvsem v nezmožnosti preseganja ideje neoliberalizma. Vse prevečkrat se zatekamo k dojemanju naše resničnosti kot nespremenljive. Prevelike in preveč kompleksne, da bi jo lahko spreminjali. Neoliberalne reforme se v Sloveniji uvajajo počasi, a že kar nekaj časa. Kot primer apatije in razdraženosti bi izpostavil predvsem protestna gibanja in Bo(j)za. Razdraženost Slovencev je

bila dovolj velika in obsežna, da so se množično zbrali in zahtevali spremembe. Čeprav neoliberalizem slovi po odtujevanju in izolaciji posameznika, tega zbiranja ne vidim kot nasprotovanje sistemu in aktivni upor. Bil je aktivni upor proti določeni spremembi, ki pa ga vidim bolj kot posledico razdraženosti (preveč sprememb na enkrat), kot aktivno mobilizacijo ljudstva. Kajti apatija se je kazala v hitrem razkroju gibanj, ko je bilo najhujše preprečeno. Ni šlo za aktivno kolektivno sodelovanje, šlo je za individualno nasprotovanje – do katerega pa je prišlo množično. Apatijo vidim tudi v tem, da čeprav so določene skupine poskušale začeti družbeno gibanje, le to na množični ravni ni bilo realizirano. Ni bilo kritične mase ljudi, niti kritične refleksije kakšne spremembe želimo. Apatijo zato vidim tudi v pomanjkanju ciljev za prihodnost in konstrukciji teoretičnih okvirjev, ki bi nas tja prepeljali. Moč nadvlade vidim v tem, da nam je odvzela sposobnost določanja ciljev v prihodnosti in nas obsodila na neoliberalni koncept dojetanja realnosti. Bil je upor proti tajkunom, tistim, ki bogatijo na nepravilen način. Borili so se za bolj pravno državo, tako ki bo omogočala prehodnost kapitala in ljudi ter bo omogočala bogatenje posameznikov. Bogastvo pa je v neoliberalizmu znak uspešnosti in statusa. Protestniki so se tako borili proti neoliberalizmu in si želeli še več neoliberalizma. Slovenci smo razlaščeni alternativ in kot taki obsojeni na neoliberalizem, ki nas oblikuje s svojimi formami. Nič več ne iščemo lastne verzije neoliberalizma, predali smo se v usodo in upamo, da nas bo na individualni ravni prizadel čim manj.

6.2 Deli in vladaj

Deli in vladaj je starodavna in mogoče celo najbolj znana politična strategija. Med vnete zagovorniki te strategije lahko naštejemo najbolj znane, kot recimo Cezarja, Napoleona in Machiavellija. Vsekakor pa niso edini, tudi danes je ta politična strategija ena izmed najbolj uporabljenih. »Ko si manjšina zatiralcev podredi večino in ji dominira, jo mora razdeliti in jo obdržati razdeljeno, da ji lahko obstane na oblasti. Manjšina si ne sme dovoliti tolerirati združitve ljudi, ki bi brez dvoma pomenila grožnjo njihovi hegemoniji« (Freire, 1972: 111). Sicer v nasprotju s polpreteklo zgodovino, oblast ne prepoveduje organizacij, gibanj in drugih oblik združevanja, vsekakor pa vodi agresivno politično in medijsko gonjo proti njim, s čimer ruši njihovo legitimnost. V skrajnih primerih pa se seveda zateče tudi k fizičnemu reševanju

tega problema. V Sloveniji je bil nazoren primer tega zelo odmeven policijski obračun s protestniki in označitev kulturnikov, v boju za svoje pravice, z zombiji.

Opisana strategija pa deluje tudi globlje, vse do individualne ravni. V interesu zatiralcev je ljudi čim bolj izolirati od drugih ljudi. »to se doseže preko različnih sredstev, od represivnih metod vladne birokracije do oblik kulturne akcije, s katero manipulirajo z ljudmi in jim dajejo občutek, da se jim pomaga« (Freire, 1972: 111). Kar pa ne pomeni, da če nimamo več Golega otoka in če si državne inštitucije prizadevajo za čim bolj uporabniku prijazno birokracijo, da smo danes presegli ta del individualnega izoliranja. V naši kolektivni zavesti se mnogokrat pojavi problematika, da nimamo časa za ljudi, ki so nam pomembni, da starši nimajo časa za ukvarjanje s svojimi otroci, da smo si ljudje kljub obilici telefonov (stacionarnih, mobilnih, internetnih), družbenih omrežij (facebook, twitter) in drugih komunikacijskih sredstvih vse bolj odtujeni, naši odnosi pa vedno bolj pavšalni in vljudnostni, namesto pristni in izpolnjujoči. »In bolj so si ljudje odtujeni, lažje jih je razdeliti in jih ohranjati razdeljene« (Freire, 1972: 111). Avtor še posebej svari pred tem, da je z ohranjanjem notranjega konflikta, zanimanje množic za dogajanje zunaj te sfere minimalno.

Na individualni ravni posameznik, ki je zatiran, vedno gosti tudi identiteto zatiralca. Veliko lažje je razumeti, da hoče biti kmet podoben veleposestniku, kot razumeti, kdo mi želimo biti danes – seveda v primeru če smo sploh zares zatirani. Freire to identitetno dualnost razume kot boj sebe in zatiralca. »Po eni strani se mu upirajo; na drugi /.../ pa jih privlači. Pod temi pogoji, pa zatiralci lažje pridobivajo pozitivne rezultate iz te ločevalne dejavnosti« (Freire, 1972: 114). Torej je razdor v nas samih zelo koristen za tiste, ki nam skušajo vladati. Za primer vzemimo slavne in bogate, kot nek ideal naše družbe. Večina ljudi ne bi hotela biti slavna, ampak kot družba malikujemo slavne. Večina ljudi mogoče ne bi hotela biti bogata, a vsak ima idejo kaj bi naredil z loterijskim dobitkom.

Deljenje ljudi je zato ena najpomembnejših nalog zatiralcev, ki skušajo ohranjati status quo. Še več, »zatiralci se skušajo prikazati kot rešitelji ljudi, katere dehumanizirajo in delijo« (Freire, 1972: 115). Koliko je vendar bogatašev, korporacij in drugih podjetij, ki darujejo velike vsote denarja v razvojne in humanitarne projekte. Proglasijo se za glas napredka, za motor k bolj enakopravni družbi, po drugi strani pa izkoriščajo poceni in nezavarovano delovno silo v državah, ki so zelo podobne tisti, v katere napredek verjamejo. Freire temu

pravi zlagana dobrotelost. Pa vendar lahko najdemo primere še bližje temu. Mit neoliberalizma je tudi, da ni problema če se kapital akumulira v najbolj elitnih družbenih razredih. Ti ljudje svoje bogastvo investirajo in ustvarjajo delovna mesta za tiste, ki so nižje na hierarhični lestvici. Kar se izkaže za neresnico, če pogledamo menedžerje velikih slovenskih podjetij, ki so v času konjunktore zasluženi (in izposojeni) denar porabili za menedžerske prevzeme, namesto za ustvarjanje novih delovnih mest in razvoj novih produktov. Obenem pa so kazali obraz prijaznih zaposlovalcev in družbeno odgovornih podjetij. Namen dobrotelosti je vse prevečkrat prikrivanje namena, »da želijo ohraniti svoje bogastvo, svojo moč, svoj način življenja: stvari ki jim omogočajo podreitev drugih« (Freire, 1972: 115).

Individualizem

Ker odraščamo v svetu in ne v izolaciji, je vsak človek rezultat svetov v katerih živi. Vplivi prihajajo iz okolja in iz nas samih. Prav tako velja za omejitve. »Individualizem, z drugimi besedami ni 'zasebna zadeva' niti 'osebna dilema', kajti milijoni moških in žensk vsak dan odkriva, da oblikovanje Selfa ne more biti izvedeno zunaj relacije z drugimi ljudmi, čeprav preokupiranimi s samimi sabo, ki so neverjetno kooperativni« (Elliot, Lemert, 2006: 19). Kljub temu da se individualizem že po definiciji ukvarja s posameznikom, ne smemo pozabiti na vlogo drugih v njegovem delovanju. Današnje družbe, vsaj na zahodu, se oddaljujejo in distancirajo od svojih tradicij. Včasih je veljalo, »da je posameznikova temeljna družbena vrлина njegovo ime, kar je bil način dokazovanja posameznikovega slovesa, da je pošten« (Elliot in Remert, 2006:32). Vendar pa so stroga pravila omejevala potencial posameznikov in so bila preveč rigidna za posameznikov napredek, kot tudi za pravice posameznih družbenih skupin. Zato se preko 20. stoletja na zahodu uveljavi koncept individualizma. Razvili smo se v družbo, ki ima na voljo »neskončno množico načinov kako se identificiramo kot posamezniki – kot avtonomni arhitekti naših življenjskih stilov« (Elliot in Remert, 2006:36). Na filozofski ravni usmeritev v individualizem najdemo že pri Locku. Nasprotuje Hobbesovi tezi nadmoči države in zagovarja uravnoteženje javnih in zasebnih pravic. Ker posameznik zmora misliti z lastno glavo, ima pravico do sadov lastnega dela, pravico do lastnega premoženja in določanja lastnih ciljev. Kar je bilo revolucionarno mišljenje za fevdalne družbe, se pa sprašujem če bi morali danes potegniti ročno zavoro. Neoliberalizem

individualizem spodbuja že od samega začetka. Margaret Thatcher in Ronald Reagan sta ga podpirala kot »središče življenjskega stila in kot maksimalizacijo posameznikovega potenciala; rezultat tega pa je hitro preoblikovanje javnih in zasebnih vrednot« (Elliot in Remert, 2006:39). V treh desetletjih neoliberalizma je ta ekonomska doktrina prešla tudi v vsakodnevno socialno življenje. Avtorja povzemata Baumana (po Elliot in Remert, 2006), ki trdi da je cena privatiziranih prostorov, privatiziranih svetov, ustvarjanje izoliranih, omrtvičenih in preračunljivih oblik življenja. Vse več ljudi svoje želje in izkušnje v družbi, poslu in zasebnem življenju vidi (skrčeno) le v luči samo-nadzora, samo-kontrole in samozadostnosti. Kar negira trdnost in vsebino zunanjega sveta v polje posameznikovih potreb in želja. V današnjih kulturah so zelo pomembne fantazije. In fantazija ki jo izpostavlja Bauman je fantazija neodvisnosti v današnjem neoliberalizmu. Privatizacijo po njegovem mnenju lahko razumemo kot velelnik: 'Ne zanašaj se na nikogar predolgo, izogibaj se pomoči in podpori drugih, kajti preživetje je individualna naloga posameznika, ki menja partnerje in socialne mreže in vedno sledi za tistim kar je številka ena'. Strah pred odvisnostjo pa še dodaja breme že tako osamljenemu individualiziranemu življenju, v katerem posameznik išče vse vrste iluzornih polnil za tisto, kar manjka v njihovem osebnem in socialnem življenju.

»Sredstva ki motivirajo današnjega modernega človeka, niso več prej določene zunanje kategorije, temveč prihajajo preko intenzivnega procesa samo-definiranja« (Elliot in Remert, 2006:55). George Simmel v svojem delu *Fundamental Problems of Sociology* (po Elliot in Remert, 2006) pravi, da ravno to vodi v odsotnost pomena in totalno izgubo osebnosti. Da se lahko samo-definiramo, moramo živeti v svetu polnem pritiskov in odtujenosti, individualne identitete pa so zaradi tega egoistične, preračunljive in utrujene. Ljudje tako iščemo potrditev svoje samostojnosti in moči v svetu, ki je neoseben in brezbrizen. Individualizem je po njegovem mnenju prej izraz nesvobode, kot osvoboditve.

Vendar pa je po Becku individualizem samo odziv na življenje v današnjem svetu. V množici informacij in dražil, se moramo posamezniki dnevno ukvarjati s popraviljanjem, vzdrževanjem in rušenjem lastnih nazorov. »Ljudje morajo danes konstantno prevzemati nalogo izumiteljskega in domiselnega samo-grajenja in samo-oblikovanja, da se izognejo popolnemu razpadu lastnih identitet« (Elliot in Remert, 2006:68). Ker je družba danes zelo pluralna in ne ponuja več trdnih okvirjev razvijanja identitete, je posameznik obsojen na individualno iskanje smisla in vrednot. Da pa to lahko uspešno in legitimno doseže, je potrebno »vedno

prisotno pogajanje in naporna modifikacija kompleksnih identitetnih procesov – prepletajočih se omrežij, civilnih iniciativ, socialnih gibanj, etničnih in rasnih množic, gospodarskih piramid in tako naprej« (Elliot in Remert, 2006:69). Po Becku je pravzaprav reflektivnost tista, ki določa uspeh procesa individualizacije. Bolj kot je človek reflektivno naravn, boljše shaja s svetom. Vendar se tu sprašujem, koliko je refleksija dejansko potrebna v življenju danes. Živimo v svetu, v katerem imamo obilico izbir, nobena od njih pa ne potrebuje veliko refleksivnosti. Banalen in ekstremen primer tega je plastični lonček kave, na katerem piše da je tekočina zelo vroča. Na kar namigujem je, da se refleksivnost danes niti ne spodbuja, prej se jo zavrača. »V stimuliranju potrošniških želja, multinacionalke in poslovni konglomerati spodbujajo ljudi, da razmišljajo samo o svojem lastnem zadovoljstvu,« ki posledično ustvarja ljudi, ki so »duhovno goli, nepovezani, izolirani, z nobeno podedovano ali brezpogojno povezavo z nikomer ali ničemer« (Elliot in Remert, 2006:61).

Na individualni ravni se po mnenju Arlie Hochschild individualizem kaže kot »obsedenost s samim seboj in neomejenim narcisizmom. /.../ Novo globalno veselje komunikacij, tržnih institucij in transnacionalnih korporacij je dalo polet temu, čemur ona pravi 'duh instrumentalne odcepitve'. Izoliranost, zbeganost, anksioznost in praznina: to so značilni emocionalni obrisi individualnega selfa v globaliziranem svetu« (Elliot in Remert, 2006:64). Richard Sennet pa pojasnjuje kako se to odraža v političnem prostoru. »Omrtničenje javnega političnega prostora, pravi Sennet, preprosto ne prihaja samo iz negativnih vplivov komodifikacije ali birokracije ampak iz dominantnosti predstave samo-izpolnjevanja, čutnega zadovoljevanja in zatopljenosti v samega sebe, ki za ceno terjajo socialne vezi med ljudmi« (Elliot in Remert, 2006:61). Neoliberalizem ustvarja svet ki je izrazito neoseben, Putnam ga opisuje kot zaton družbenega življenja. Življenje pred časom individualizma primerja s časom neoliberalizma. »Družbeni dogovor v nasprotju z odsotnim individualizmom, sodelujoča skupnost v nasprotju s komercializiranim tekmovanjem, pristni odnosi v nasprotju z epizodičnimi srečanji« (Elliot in Remert, 2006:64). Individualizem ustvarja svet, v katerem se spodbuja le plehka skrb zase, za druge in za svet okoli nas.

Potrošništvo in materializem

Potrošništvo je postalo način življenja za Slovence, pa tudi hrbtenica našega gospodarstva. Potrošnja je modus operandi delovanja trenutnega ekonomskega modela, katerega cilj je zadovoljiti naše potrebe, obenem ustvariti nove in zadovoljiti tudi te. Najbolj rafinirana in izpopolnjena oblika zadovoljevanja naših želja (v čim večji meri), danes predstavljajo elektronske naprave, ki so postale nepogrešljiv del našega vsakdana. Življenje brez računalnika, mobilnega telefona ali celo tabličnega računalnika je postalo nepredstavljivo. Ti produkti so postali »inkarnacija vsega o čemur smo sanjali, da bodo objekti naše ljubezni, ki pa le redko če sploh kdaj to zares postanejo – z dodano neprecenljivo kvaliteto, da vztrajajo le dokler jih potrebujemo in se ne upirajo, ko jih zavržemo« (Bauman, 2013a: 50). Materialne dobrine se trudijo izpolniti našo potrebo po ljubezni, in se igrajo z našimi ideali. Še najbolj to ponazori govor Jonathana Franzena, ki pravi »Naši trgi odkrivajo in se odzivajo na to, kaj želijo potrošniki, naša tehnologija ima spretnost ustvarjanja izdelkov, ki ustrezajo našim fantazijskim idealom erotičnega razmerja. V tem ljubljeni objekt ne želi ničesar in daje vse, instantno, ter v nas zbudi občutek vsemogočnosti« (po Bauman, 2013a: 50). Kar pa se na družbeni ravni spremeni v »zamenjavo naravnega sveta, ki je brezbrizen za naše želje - svet vremenskih ujmov, stisk in zlomljenih src, svet odpornišva – v svet ki je tako dojemljiv za naše želje, da je svojem učinku skoraj samo še podaljšek selfa« (Bauman, 2013a: 49).

Habermas (po Elliot in Remert, 2006) postavlja tezo, da živimo v svetu, v katerem poteka proces intenzivne komodifikacije. Do tega je prišlo s prihodom multinacionalk, monopolov in s promoviranjem individualističnih vrednot v luči kulture porabništva. Kar pa je še posebej zaskrbljujoče, je penetracija logike trgov v družbeno strukturo odnosov ter pravil, ki socialne interakcije nadzorujejo. Kar skuša povedati je, da bolj kot definiramo svoja življenja v smislu konzumpcije, manjše ima posameznik možnosti za doživljanje svojih potreb in želja. Prav velikanski trg možnosti spodkopava objektivne pogoje za doživljanje potreb in želja, pa tudi zmožnosti iskrenih čustvenih odnosov z drugimi ljudmi. »Potrošnikove sanje svobode se lahko kaj hitro spremenijo v svoje nasprotje, kot se narcisistično zadovoljevanje (Sem kar kupim) spremeni v jok grenkega obupa (vse to je tako prazno in brez pomena)« (Elliot in Remert, 2006:38).

Na razširjenost potrošništva pa vplivajo tudi družbene spremembe, predvsem individualizacija. Po Mirjani Ule (2002) se ljudje danes množično umikajo v intimnost lastnih

domov, se izolirajo, kar pa povzroča resignacijo in apatijo. Eden od razlogov zato je najbrž ta, da so bili ljudje vrženi iz trdno strukturiranih vzorcev socializma v fluidnost tveganj in negotovosti tržno reguliranih družb. Potrošništvo tako spodbuja pasivno ekspresivnost, ki posameznika navaja na izbiro med tem, kar je že vnaprej ponujeno. Tako pa počasi izgublja avtonomijo. Ljudje se s pomočjo novih tehnologij umikajo nazaj v zasebnost doma, tam pa potešijo svoje potrebe s proizvodi komercializirane kulture, kajti to je velikokrat edini način, ki ga poznajo. Namreč da bi funkcionirali na drugačen način, bi bila potrebna aktivnost, ki pa v današnji družbi ni preveč cenjena. Lažje je biti pasiven, ubogljiv ter naiven in se odločati med ponujenimi možnostmi kot pa se domisliti svoje pobude. To najbrž izhaja iz tega, da posameznik nima več podpore neke skupine, ampak izhaja samo iz sebe in tako se čuti nemočnega proti sistemu. Z individualizacijo se tako pojavlja tudi pasivnost, ki se najbolj jasno kaže v potrošniško in medijsko oblikovanih življenjskih stilih, ki se ponujajo kot instantni odgovor na življenje v neoliberalizmu. Zaradi družbenih sprememb se tako še pogosteje kot kdajkoli prej pojavljajo vprašanja o tem kdo smo, kam spadamo, česa si sploh želim? To spraševanje pa žal vodi k vedno novim posplošenim in 'instant' odgovorom, ki jih v mnogih oblikah izkoriščajo tržniki, modna industrija in različna duhovna gibanja.

Sama filozofija potrošništva izhaja iz predpostavke, da bodo ljudje povsem srečni, ko bodo dosegli blaginjo in ugodje. Po Erichu Frommu (2004) pohlep in sebičnost nista samo kaprici materialistov, ampak izhajata iz tega, da če je cilj imeti, sem toliko več, kolikor imam. Vendar pa taka oseba nikoli ne more biti popolnoma srečna, kajti človek ima vedno lahko še več, potemtakem njegova potreba nikoli ne more biti popolnoma izpolnjena. Vzroke tega nosi tudi sodobna kultura, kajti danes si vreden samo toliko, kolikor imaš. Samo dožemanje posameznikov, ki so usmerjeni k imeti se razlikuje od tistih, ki so usmerjeni k biti. Drugačen je njihov odnos do učenja, pogovarjanja, branja, ljubezni itn. Za sam razmah materializma je pomembna tudi individualizacija posameznika. Ta v negativnem smislu pomeni 'posedovanje samega sebe'. Erich Fromm v svoji knjigi opisuje tudi misel Maxa Stirnerja, ki pravi, da so ljudje postali stvari, njihovi medsebojni odnosi pa vse bolj in bolj prevzemajo značilnosti lastništva.

Razliko med imeti in biti (Fromm, 2004) dobro in nazorno prikaže s primerom študentov, ki je skoraj identičen Freire-ovem. Študentje, ki so usmerjeni k imeti, pozorno poslušajo predavanja, skrbno zapisujejo, da bi se kasneje lahko učili iz teh zapiskov, vendar pa samo

predavanje ne postane del njihove lastne miselne zgradbe. Študent je tako samo lastnik zbirke trditev nekoga drugega, cilj jim je ohraniti kar so se naučili, nove zamisli in misli pa jih lahko tudi vznemirjajo, kajti le te ogrožajo trdni skupek podatkov, ki jim je na voljo in tako se novih zamisli, ki so težje razumljive boji, ker niso obvladljive. Študentje, ki so usmerjeni k biti pa na predavanja ne hodijo kot nepopisani listi, ampak so o določenih temah že prej premišljevali, nove informacije pa sprejemajo in se na njih odzivajo. S pomočjo predavanja se njihove zamisli razvijajo, porajajo se jim nova vprašanja, zamisli, pogledi in tako dalje. Na kar skušam pokazati je, da je tudi potrošništvo samo po sebi bančniški koncept. Gre za kopičenje dobrin, zaradi njihove funkcionalnosti, največkrat pa tudi zaradi statusa, ki ga prinašajo. Neoliberalizem ne spodbuja k racionalnemu nakupovanju, prav nasprotno sledi temu, da kupci naredijo čim več impulzivnih nakupov. Zato tolikokrat srečujemo izstopajoče označene akcije, stojala z vzorci in prijazne blagajničarke, ki ponujajo nov izdelek tedna.

Potrošniška kultura nam seveda omogoča, da si sami izberemo, koliko in za kaj želimo trošiti svoj denar. Vendar pa je je potrošništvo lahko deluje tudi kot socialni stratifikator. Če je pomembno koliko potrošimo, ali so ljudje, ki trošijo manj, tudi manjvredni člani naše družbe? Posameznik svojo nezmožnost trošenja lahko vidi kot osebni problem, kot »manko ali nezadostnost talenta, podjetnosti ali vztrajnosti« (Bauman, 2013a: 57) , kar negativno vpliva na njihovo samozavest in samopodobo. Po drugi strani pa ga lahko kot problem jemljemo na družbeni ravni. Če živimo v materialistični družbi - ali so tisti, ki imajo in uporabljajo slabše ali starejše produkte, ali pa sploh ne, slabši od drugih? Nedostopnost potrošniških produktov v ljudeh, ki kronično ne morejo zadovoljiti potreb posredovanih preko oglaševanja, lahko vzbuja visoke stopnje frustracije. V ljudeh, ki »so dnevno priča spektaklu bleščečih se nagrad, ki naj bi se ponujale vsakemu trenutnemu in bodočemu potrošniku (nagrade enakovredne življenju polnemu sreče), z dodano izkušnjo izključenosti« (Bauman, 2013a: 57). Avtor kot primer navaja proteste v Tottenhamu, kjer so protestniki poleg uničevanja trgovin, le te v veliko primerih tudi izpraznili. »Obupana želja prikrajšanih vstopiti v potrošniški raj, vsaj za nekaj trenutkov,« namesto alternative, ki jo ponuja Bauman, da podvomijo v aksiom potrošništva, to je »da je lovljenje sreče enako nakupovanju, da se sreča išče in čaka na trgovskih policah« (Bauman, 2013a: 57). Dolga zgodovina človeštva nas uči, da so problemi in vojne dolgo nastajali med dvema skupinama ljudi, ko so nekateri imeli in drugi ne. Največkrat je bila to hrana in druge oblike zagotavljanja preživetja. Ta boj je živ tudi danes,

še vedno je pomembno kdo ima in kdo ne, le predmet poželenja je drugačen, pa tudi bolj številčen. Ta boj postaja vedno bolj intenziven, prav tako pa »naraščajo srd, ponižanje in zamere, ki jih vzbudi nezmožnost imeti – narašča pa tudi potreba po uničenju tega, česar ni mogoče imeti« (Bauman, 2013a: 59). To seveda ne opravičuje nasilja, pojasnjuje pa njegovo dinamiko. Ali kot pravi Freire, »nikoli v zgodovini niso nasilja sprožili tisti, ki so zatirani. Le kako bi ga sprožili, če so sami produkt nasilja?« (Freire, 1972: 31). Zatirati druge je namreč že samo po sebi nasilje. »Sile ne uporabljajo tisti, ki so postali šibki pod prevlado močnejših, ampak močni, ki so jih kastrirali« in »niso ljudje, ki jim je zanikana humanost, tisti ki zanikajo človeka, ampak so to ljudje, ki jim to humanost zavračajo (in tako negirajo tudi svojo)« (Freire, 1972: 32).

Skrb za status

Nikakor ne moremo zanikati napredka, ki smo ga kot človeštvo dosegli v razvoju naše civilizacije. Postali smo družba obilja (vsaj v Evropi), kjer so nam hrana, stanovanje, izobrazba in še marsikaj drugega samoumevni. Vendar pa je to dvorezni meč, kajti z rastjo obilja se stopnjujejo »zaskrbljenosti pri vrednotenju dosežkov in dohodkov« in nadaljuje »strm upad dejanskega pomanjkanja paradoksalno spremlja nenehen, celo naraščajoč občutek pomanjkanja in bojzani pred njim« (de Botton, 2005: 49). Posameznik gradi svojo identiteto preko odzivov okolja. Pohvale dajo človeku vedeti, kje je dobro opravil svoje delo, preko graje pa se opozarja, kje je potreba po izboljšanju. »Zavest o naši identiteti je ujetnica sodb naših bližnjih« (de Botton, 2005:19). Po drugi strani pa se z ljudmi okoli nas primerjamo, da se znamo pozicionirati v družbi. V katere skupine spadamo, kje bomo srečevali ljudi, ki so nam podobni in v katerih okoljih prevladujejo razmere, ki so nam tuje. V primerjanju s svojo referenčno skupino, posameznik določi svojo družbeno pozicijo. Ker pa smo si ljudje raznoliki, tudi znotraj referenčnih skupin ni homogenosti. Tako lahko uspešnejši predstavnik v referenčni skupini vzbudi občutek »da bi lahko postali nekaj drugega, kot smo – občutek, ki ga navdihujejo večji uspehi tistih, o katerih menimo da so nam enakovredni – in iz katerega se porajata tesnoba ter zagrenjenost« (de Botton, 2005: 50). Ljubosumje se tako poveže z ljudmi, s katerimi se posameznik poistoveti. Kaj pa to pomeni v današnji družbi, kjer smo si vsi ljudje enakovredni in imamo "enake" priložnosti za doseganje različnih ciljev.

Alexis de Tocqueville je bil, po de Bottonu (2005), francoski pravnik in zgodovinar, ki je potoval po ZDA v začetku 19. stoletja. Opazil je, da »duše državljanov nove republike razjeda nenadejano zlo« (de Botton, 2005:56). Govori o težavah Američanov, ki so kljub visokemu standardu življenja, vedno hrepeneli po še več. Ker so bili (vsaj potomci Evropejcev) po ustavi in družbenem prepričanju drug drugemu enakovredni, ni bilo nobenih institucionalnih omejitev prehajanja med družbenimi razredi. Vsak je lahko postal bogat in uspešen, le če je bil dovolj sposoben in podjeten. To idejo je še posebej podpiral tisk, ki je z izdajanjem člankov in knjig, v ljudeh ohranjal upanje, da je to mogoče. Kljub mnogim uspešnim zgodbam, pa avtor pripoveduje o množicah, ki jim ta preskok ni uspel. Njihovo razpoloženje se je »pomračilo in navdala jih je zagrenjenost, ki je dušila njihovega duha, da je njihovo sovraštvo do samih sebe in gospodarjev preseglo vse meje« (de Botton, 2005: 58). Skrb za status tako sama po sebi ni nekaj, kar je novega v neoliberalizmu, vendar pa je v njem zelo pomembna. Prav tako kot Američanom 19. stoletja, se tudi sleherniku danes ponujajo sanje, da je v tej družbi lahko uspešen. Z lastnimi sposobnostmi in talenti je mogoča pot na vrh družbene piramide. S tem pa je posameznik obremenjen z lastno odgovornostjo, ki je v primeru neuspešnosti (kar se zgodi največkrat) strel v koleno.

Ta boj bi lahko opisali kot grebatorstvo. Gre za nadigranje nasprotnika, biti boljši od nekoga drugega. Pri nas je najboljši primer sosedsko tekmovanje. Če ima sosed nov avto, potem ga moramo imeti tudi mi. Če sosed obrezuje živo mejo, potem jo moram tudi jaz s svojo električno žago, da mu pokažem kako se to dela hitro in učinkovito. Pa vendar to ni samo slovenska folklor, čeprav ima le ta svoj šentflorjanski šarm, ampak je del sistema v katerem živimo. V principu gre za odraz zatiranja, če spomnim na Freira, ki pravi da je cilj zatiranih postati tak kot zatiralec – zatiralec je za njih model, kakršni si želijo biti. Drugim zatiranim pa je potrebno pokazati to sposobnost. Vendar je izpolnjevanje teh vlog pravzaprav manifestacija zatiranja. Je »spreobračanje socialnega, skupno doživljajočega vzroka neenakosti v sredstvo uživanja enega – meriti srečo, z neuspehom drugega; meriti napredek, z zaostankom drugih; meriti vrednost posameznika, z obsegom razvrednotenja drugih. /.../ Igra grebatorstva podtika in namiguje na to, da je popravilo škode, ki jo povzroča neenakost, še več neenakosti« (Bauman, 2013a: 62).

Tako kot človek izoblikuje družbo, tudi družba oblikuje človeka. Tako kot Freire trdi, da vsi ljudje stremimo po svobodi, tudi Bauman pravi, da nam je usojeno biti svobodni. Človek je

»homo eligens: izbirajoča žival; nobena količina pritiska, ne glede kako prisilna, kruta in nepopustljiva, ni nikoli uspela in obstaja zelo velika verjetnost, da nikoli ne bo, popolnoma zatreti naše izbire in tako nedvoumno in nepopustljivo določiti našega ravnanja« (Bauman, 2013a: 24). Isto trdi tudi Frankl, ko opisuje življenje v koncentracijskih taboriščih in opisuje primere taboriščnikov, ki so se zmogli povzpeli nad bedo taborišča in premagati apatijo in svobodo. Pravi, da »je mogoče človeku v koncentracijskem taborišču vzeti vse, le zadnje človeške svobode, da ravna v danih razmerah tako ali drugače, ne« (Frankl, 1993: 54).

Apatija in razdražljivost

Živimo v izrazito individualiziranem svetu. Individualizacija je vse prevečkrat predstavljena kot civilizacijski dosežek naše kulture. Če je bila kdaj funkcionalna, težko to trdimo tudi danes. V individualizmu smo si ljudje vse bolj odtujeni. Da ponazorim s primerom, živeti v individualiziranem svetu je kot živeti v sobi z ogledalom na stropu. Vsi se vidimo med sabo, lahko komuniciramo in uživamo skupaj, a vsak od nas ima v centru svojega fokusa samega sebe. Vedno in povsod smo obremenjeni s svojo podobo, z interpretiranjem kako nas vidijo drugi. In ta preokupacija s sabo postane glavna aktivnost v našem življenju. To s pridom podpira in izkorišča trg, katerega najnovejši cilj je ponuditi univerzalno individualno. Vsi naj bi imeli isti produkt, le tega pa naj personaliziramo. Imejte vsi iPhone, a svobode pri izbiri ovitka ne bo omejevana. Lep primer tega je uspeh kampanje Coca-Cole, katere etiketa nosi tvoje ime. Je univerzalno, a personalizirano. Družba v kateri živimo je idealen primer Potemkinove vasi. Preokupirani sami s sabo vidimo le tisto, kar je očitno, izpostavljeno, oglaševano. Tisto kar pa se skriva za fasado, pa naj raje kar ostane tam. Individualizem je s pomočjo ideologije svobode mehanizem zatiranja, ker težave izvirajoč iz odnosa z drugimi ljudmi, skuša kompenzirati z odnosom do stvari. Čeprav so nam medosebni odnosi še vedno zelo pomembni, le ti vedno bolj potekajo preko tehnoloških medijev. Odnosi so tako filtrirani preko družbenih omrežij, mobilnih telefonov, tekstovnih sporočil in pošte. Človek lahko svoje pristne reakcije skrije, prekrije in celo zanika, ker tehnologija manipulira interakcijo. S pomočjo tehnologije imamo moč sebe prikazovati take, kot si želimo biti in ne nujno take kot smo. Družbena omrežja nam dajejo občutek povezanosti z drugimi ljudmi, njihovi 'like-i' in komentarji socialna priznanja, ki jih lahko prostodušno delimo tudi sami. Človek v teoriji lahko preživi neskončno število ur zaprt med štirimi stenami in zaradi interneta in mobilnega

telefona ne izgubi občutka povezanosti s svetom. Slika, ki jo ima je sicer izkrivljena a kljub temu zadovoljiva. Individualizacija je osamitev od soljudi, ki človeški kontakt zamenjuje s konzumpcijo vsebin, artiklov in storitev. Človeške odnose lahko kompenziramo z družbenimi omrežji, spolnost s pornografijo, kreativno igro z igranjem računalniških igrvic, razstave s spletnimi galerijami, knjige s povzetki, risanje s printanjem itn. Individualizacija nas oropa predvsem stika s sočlovekom in kreativnosti. Tako zelo, da danes delodajalci pri zaposlovanju mnogokrat iščejo empatijo in kreativnost, kot dve vrlini, čeprav sta to temeljni človeški značilnosti.

6.3 Manipulacija

Je strategija, ki je človeku najbližja. Kajti vsakodnevno se z njo srečujemo in jo uporabljamo. Kar pa seveda ni njeno opravičilo. Manipulacijo jemljemo kot slabo, ne glede na to ali govorimo o medosebnih odnosih, vzgojni tehniki ali pa politični strategiji. »S sredstvi manipulacije dominantne elite skušajo doseči, da se mase prilagodijo njihovim ciljem. Večja kot je politična nezrelost teh ljudi (s podeželja ali urbanega okolja), lažje jih lahko manipulirajo tisti, ki ne želijo izgubiti moči « (Freire, 1972: 116). Preko manipulacije »dominantne elite vodijo ljudi v neavtentične tipe organiziranja« (prav tam), kar lahko pomeni, da je organizacija naših življenj uporabljena kot mehanizem zatiranja. Organizacija dela, preobremenitev na delovnem mestu, poškodbe in bolezni, ki so z njo povezane, stres in še marsikaj mora večina ljudi trpeti vsak dan, da si lahko omogoči preživetje. Minimalna plača jih drži v konstantnem boju za obstanek in tako posameznik nima volje, niti energije za razmišljanje, kaj šele revolucionarno organiziranje in radikalno spremembo, ki je Freire-ov ideal in cilj.

Freire (1972) kot družbeno manipulacijo izpostavlja mit buržoazije. Ta posamezniku obljublja možnost, da lahko postane bogat in uspešen, ne glede na njegovo izhodišče na družbeni lestvici. Je obljuba, da nikomur ne bo preprečen prehod med družbenimi stopničkami. Da pa bi bilo res tako, mora ljudstvo sprejeti voljo in strategije buržoazije – ne sme pa dvomiti v njihove postopke. Spodbuja posameznike, ki kažejo to buržoazni apetit po osebnem uspehu, da postanejo zagovorniki tega mita. Primeri so ljudje, ki jim je to uspelo in o tem pišejo priročnike za samopomoč ali se o njih snema filme. Drugi lahko postanejo populistične vodje,

ki služijo kot mediator med oligarhi in ljudmi. »Vzpon populizma kot politične akcije tako vzročno sovпада z vzponom zatiranih« (Freire, 1972: 119). Freire populistične politike kritizira predvsem zato, ker izrabljajo manipulacijo in nikakor ne služijo drugim ljudem, temveč le sebi in tistim nad njimi.

Kot mehanizem manipulacije pa avtor izpostavi tudi socialne transferje, ki jih država namenja najmanj privilegiranim. »To je zato, ker socialni programi kot instrument manipulacije na koncu služijo nadvladi. Delujejo kot anestetik, ki preusmerja pozornost zatiranih od pravega vzroka njihovih težav in od konkretnih rešitev le teh« (Freire, 1972: 121). V funkciji nadvlade socialni prejemki postanejo drobtine z mize, ki množice pasivizira. Z vladno subvencijo življenje postane še nekako znosno. Z vidika deli in vladaj, socialni prejemki predstavljajo preživetje in obenem stigma (delitev na zmožne in nezmožne); po drugi strani bolj iznajdljivi ljudje lahko prejmejo več socialnih prejemkov (deli na bolj ali manj sposobne), z vidika manipulacije pa je to najlažji način nadziranja vrenja, ki se lahko pojavi v družbi.

Oglaševanje in mediji kot mehanizem zatiranja

»Dandanes kolektivno goltamo nakupovanje in nadaljevanke. Statusna paranoja je okrepljena, ko se preneha naše gledanje in primerjanje z ljudmi, preko gledanja televizije in deskanja po spletu. Biti pohlepen se nam ponuja kolektivno preko oglaševanja, kot vabilo, da si zaželimo še več« (Dorling, po Bauman, 2013a: 23)

Družba v kateri živimo nam ponuja obilico možnosti. Lahko bi celo trdili, da nam je na voljo toliko produktov in storitev, da ne bi bilo potrebno dveh dni preživeti popolnoma enako. Seveda če bi si to lahko privoščili. V tej množici izbir, pa se proizvajalci poslužujejo oglaševanja, ki nas skuša prepričati v katere izdelke naj vlagamo svoj denar. Celotna kultura potrošništva je katalizirana preko masovnih občil, medijev, interneta, popularne kulture in celo institucij, ki nam narekujejo, kako naj zapravimo svoj denar, da bomo najbolj profitirali. Vendar pa je sam koncept medijev in oglaševanja zelo podoben temu, čemur Freire pravi Bančniški koncept. Le ta sicer govori o izobraževanju, ki poteka preko učenja na pamet, v katerem učenec samo zbira faktografska dejstva, ki jih zna ponoviti nikakor pa ne uporabiti. Gre za odtujen verbalizem, ki človeka ne spreminja; prej gre za sistem ki človeka vzame kot »kontejner, posodo ki jo je potrebno napolniti. Bolj kot so posode napolnjene, boljši je učitelj.

Tem bolj ponižno posode dovolijo da se napolnijo, boljši učenci so.« (Freire, 1972, str. 45) Vsekakor lahko najdemo mnoge vzporednice s kulturo oglaševanja danes, kjer so podjetja/produkti uspešni toliko kot so uspešne njihove oglasne kampanje. Kulture kjer smo ljudje sistematično, na vsakem koraku soočeni z eno obliko oglaševanja ali drugo. Različni produkti, njihovi slogani in emblemi so bolj ali manj usidrani v nas samih, pa če to želimo ali ne. Problem bančniškega sistema pa je v tem, da ustvarja svet v katerem je »človek samo v svetu, ne s svetom ali z drugimi; človek je opazovalec, ne soustvarjalec. V tej logiki človek ni zavestno bitje; človek samo poseduje zavest; prazen um, pasivno odprt za sprejemanje depozitov o realnosti sveta tam zunaj« (Freire, 1972: str. 49). Tak sistem je za oglaševalce in ponudnike storitev in produktov seveda zelo efektiven (in drag), kaj pa pomeni za povprečnega človeka? »Bolj kot učenci delajo na shranjevanju depozitov, ki so jim bili zaupani, manj razvijajo kritično zavest, ki bi posledično izzvala njihovo interveniranje v svetu, njihovo vlogo spreminjevalcev sveta. Bolj celostno kot posameznik prevzame to pasivno vlogo, bolj je nagnjen k temu, da se prilagodi svetu kakršen je in k razdrobljenemu pogledu na realnost, ki je bila položena vanj. Zmožnost bančnega sistema, da minimalizira ali izniči učenčevo kreativno moč in da stimulira njihovo lahkovernost, služi interesom zatiralcev.« (Freire, 1972: str. 47)

Kot pravi Simone de Beauvoir, interes zatiralcev leži v »spreminjanju zavesti zatiranih, ne situacije ki jih zatira.« (de Beauvoir, 1963, v Freire, 1972: str. 47). So mogoče hitro spreminjajoči se trendi v modi, elektronskih napravah in drugje torej samo slepila, ki odvrtačo pozornost in ohranjajo stanje v katerem smo zatirani, čeprav se tega niti ne zavedamo. Je to naš 'Panem et circensis', naš kruh in igre.

Oglaševanje je postalo vse prisotno in skorajda se mu ne da več izogniti, vsaj v urbanih okoljih. Oglase gledamo na televiziji, vidimo jih na skoraj vsaki spletni strani. Slišimo jih po radiju in vsak dan zatipamo v našem nabiralniku. Ne glede ali se vozimo po avtocesti, regionalni, lokalni ali makadamski cesti, vedno nas spremlja tak ali drugačen oglaševalski poskus. Ljudje smo spremenili našo civilizacijo v oglasni pano, kjer se izdelke in storitve propagira povsod. Obstajajo posamezniki, ki so pripravljene vtetovirati ime ali logo kateregakoli podjetja na čelo ali kakšen drug del telesa, za določeno ceno. Prvega so na primer prodali za 7000 ameriških dolarjev. Najdete jih lahko kar na e-bay-u. Komercialna

propaganda je postala tako omnipresentna in močna, da lahko trdimo, da ima velik vpliv na našo družbo.

Oglasna sporočila prihajajo v vseh velikostih in oblikah, bolj ali manj dovršena in inovativna, vsekakor pa so najbolj uspešna takrat, ko jih srečamo največkrat. Sporočila, ki jih prinašajo so lahko zelo očitna in jasna, lahko pa tudi spretno skrita in dvoumna. »Ne glede na to, ali merijo na intelektualne zmogljivosti, čustva ali podzavestne želje, ta sporočila obljublajo, namigujejo ali pa so tesno povezana s srečo (s prijetnimi senzacijami, trenutki radosti, navdušenja ali ekstaze: predstavljajo skrivno zalogo doživljenske sreče, porazdeljene in dostavljene malo po malo, v dnevni in urni porcijah) vdelano v pridobitvah, lastninah in uživanjih v dobrinah, s katerimi so založene trgovine.« Ali na kratko, »pot k sreči je v nakupovanju« (Bauman, 2013a: 53-54)

Za oglaševanje lahko trdimo, da poteka po načelih bančniškega izobraževanja. Oglaševanje je v svojem bistvu ustvarjanje potrebe in ponujanje potešitve za le to. Potrošnike jemlje kot objekte svoje dejavnosti – in v tem je specifična bančniškega izobraževanja. Oglaševanje sicer služi svoji nalogi, vendar pa je v svoji vseprisotnosti in agresivnosti postalo nevarno. »V svoji politični aktivnosti, so dominantne elite uporabile bančniški koncept za spodbujanje pasivnosti v zatiranih, ki se povezuje z njihovo potlačeno zavestjo in izrabljajo to pasivnost, da napolnijo zavest s slogani, ki ustvarijo še več strahov pred svobodo« (Freire, 1972: 67).

Potrošništva in materializma ne propagira samo oglaševanje, temveč je globoko zakoreninjeno v vseh produktih masovnih medijev. Propagiranje materializma in potrošništva se pojavlja v filmih, tv oddajah, radiu, časopisu... Obsedenost z znanimi, slavnimi in propadlimi je postalo del našega življenja. V Angliji, kjer so pred nedavnim celo tabloidi prisluškovali zvezdam in članom kraljeve družine, je že v sredini 19. stoletja mogoče opaziti ta tabloidni žurnalizem. »Bralce so vsak dan posiljevali z vestmi o prestiži izbranih in slavnih ter tako posredno poudarjali sivino neizbranih in vsakdanjih« (de Botton, 2005: 29). Slavni so tisti, ki vedo in imajo vse tisto, kar si bomo mi želeli jutri. Preko medijev in opazovanja slavnih pa s spet lahko ustvarjajo in usmerjajo naše (potrošniške) želje.

Vloga medijev

Pomembno v razumevanju vpliva medijev je tudi, kako danes razumemo realnost. Po Elliot in Lemert (2006) to zelo dobro razlaga Baudrillard, ki današnji resničnosti pravi 'hiper-realnost'. Začelo se je z odstranitvijo sklicevanj na preteklost, norme in druga kulturno-zgodovinska pravila, ki so se vzpostavljala skozi stoletja. Njegova teza ni, da le te niso več pomembne, temveč da povezave z njimi niso več tako močne, da jih je mogoče mediirati. Kar sicer velja v vseh zgodovinskih družbah, a danes je svet zasičen z medijskimi simulacijami. Vojaško posredovanje je upravičeno kot preseganje terorizma. Seksualnost in erotiko sta zreducirani na pornografijo, sta grobi in silikonski. Na kar apelira Baudrillard je, da medijske simulacije implodirajo svet, ki ga predstavljajo. Odvzamejo mu njegovo raznolikost in pluralnost in ga minimalizirajo do katerekoli meje, ki omogoča profit. Svet celodnevnne (vse)prisotnosti množičnih medijev ustvarja posameznike, ki doživljajo, se bojujejo z in skušajo preživeti samo s sledovi realnosti.

»Nove informacijske in komunikacijske tehnologije igrajo temeljno vlogo v prevajanju javnih in zasebnih tematik v privatizirano doživetje. Vse bolj, za vse večje število ljudi velja, da so mediji tisti, ki oblikujejo njihov jezik, mediji so tisti, ki jih naučijo konstruirati pripovedno kontinuiteto sebe in sveta« (Elliot in Remert, 2006:41). Vendar pa so že teoretiki Frankfurtske šole opozarjali na nevarnost množičnih medijev. Zanimalo jih je, kako se s pomočjo množičnih medijev oblikujejo posamezni potrošniki. Ugotovili so, da »sta potrebni tako manipulacija kot dominacija kolektivne zavesti. Sledili so dinamiki iracionalnega avtoritarizma v komunikacijskih medijih in zagovarjali tezo, da je popularna kultura proizvedena po interesih medijskih konglomeratov. /.../Tehnologija sama, tudi uporaba televizije in radia, določa odzive in reakcije posameznikov. Rigidni nadzor množičnih medijev,/.../, je sam v sebi rezultat predvajanega jezika ukazovanja v katerem je refleksivnost takoj izničena. /.../ Ponavljanje, 'eno in istost' ter vsenavzočnost modernih množičnih medijev nas vodi v avtomatizacijo reakcij in oslabitev moči individualnega odpora« (Elliot in Remert, 2006:57). Kar je pripomoglo tudi k uveljavljanju neoliberalnih politik.

Manipulacija z vsiljevanjem neoliberalnih politik

Na globalni ravni pa se neoliberalne doktrine širijo s pomočjo medijev, ki zagovarjajo to obliko politike. Že s samim začetkom, z uvajanjem neoliberalizma v Čilu, se je doktrina širila v javno zasebnem partnerstvu ameriških korporacij in vlade ZDA. Ta praksa se nadaljuje vse do danes, center moči pa ostaja v Washingtonu. »Neoliberalni Washingtonski konsenz je vrsta tržno usmerjenih načel, ki so jih pripravile vlada Združenih držav in mednarodne finančne institucije, ki jih večinoma obvladuje in jih sestavlja na različne načine – za bolj ranljive družbe pogosto kot stroge strukturalne prilagoditvene programe« (Chomsky, 2005: 27). Te so klasične neoliberalne strukturne reforme, ki smo jih že omenjali. Na kar pa želim še opozoriti je, da »mednarodni poslovni tisk omenja te institucije kot jedro 'de facto svetovne vlade nove imperialne dobe'« (prav tam: 28).

Vendar pa samo vsiljevanje politik ni dovolj močna strategija, ki na hitro pripelje do neoliberalne ureditve. Zato mnogi avtorji opozarjajo na vlogo mednarodnih (neoliberalnih) think-tankov. Med njimi mogoče najbolj znana Pierre Bourdieu in Loïc Wacquan, ki se v knjigi Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij (2006) dotikata tudi te teme. Opozarjata na vlogo Think Tankov, kot so Manhattan Institute, Heritage Foundation, Cato Institute in Adam Smith Institute, ki s podrobnim oblikovanjem in preoblikovanjem neoliberalističnih doktrin, le te prilagodijo posameznim državam. Njihova naloga je zagotoviti čim bolj pasiven prehod v neoliberalizem in izobraževanje domače stroke. Ta služi predvsem v javnem zagovarjanju na novo uvedenih načel poslovanja trga. Gre za načrtno spreminjanje polja (trga, ekonomije, gospodarstva, družbe), kot ga vidi Bourdieu.

Najbolj znani utemeljitelj in zagovornik neoliberalizma je bil, poleg Milтона Friedmana, tudi avstrijski ekonomist Friedrich Hayek. »Po Hayekovem mnenju je bil ključ k spreminjanju politik, v spreminjanju mnenj družbenih slojev, ki so imeli moč oblikovati javno mnenje. Zato so postali think-tanki pomembno orožje v neoliberalni orožarni: bil je ključen instrument za spreminjanje mnenjske klime s prepričevanjem novinarjev, komentatorjev in politikov. Te so prepričevali, da je neoliberalizem najmodernejši način politične misli, ne kot so bili oni prepričani, zastarel sistem in intelektualno povsem izven mode« (Jackson, 2013:4). Neoliberalizem tako načrtno vpliva na javno mnenje, da omogoči nemoteno sprejemanje neoliberalne doktrine.

Naj tukaj samo opomnim, da se je nekaj podobnega zgodilo tudi pri nas, saj imamo v ekonomski stroki skupino, ki so jo poimenovali 'Mladoekonomisti'. Le ti zagovarjajo neoliberalno doktrino, pred časom pa smo jih množično srečevali v medijih. »Mladoekonomisti so objavljali predvsem v Financah, pa tudi v drugih medijih in odpirali nova vprašanja. Ali Slovenija potrebuje enotno davčno stopnjo, kako je s fleksibilizacijo trga delovne sile, kaj je s fiksnim tečajem tolarja, kdo bo privatiziral banke, kako reformirati idejo egalitarne socialne države, kako je s konkurenčnostjo, inovativnostjo, do kdaj bodo zdržali dobri makroekonomski rezultati in kaj bo s Slovenijo kasneje? Radikalne rešitve in včasih tudi pocestni jezik so skupini mladih ekonomistov prinesli veliko odmevnost in moč« (Trampuš, 2007). Mladoekonomisti so bili slovenski ekvivalent, čeprav slabši in šibkejši, čilenskih Chicago Boys – fantov (ekonomistov) iz Čikaga.

Apatija in razdražljivost

Oglaševanje in mediji so nas zaslepili. Z množično produkcijo in oglaševanjem nepomembnih razlik med izdelki, nas neoliberalizem prepričuje, da imamo pravico in možnost svobodne izbire. Ta se je maksimalno udejanjila v predmetnem, konzumpcijskem svetu, malo manj v človeškem. Obilico izbire imamo pri nakupovanju, od bio hrane do strupenih pijač, od fair trade igrač do krst izdelanih iz brazilskega pragozda. Svobode v osebnih življenjih je manj, kar naprej se pojavljajo medijske debate o smiselnosti Islamskega svetišča v prestolnici, o tem kakšna je prava družina in kakšne bi morale biti pravice homoseksualcev. Ustanavljajo se vaške straže za zaščito pred Romi, radio svari pred kombiji z Romunskimi registrskimi tablicami, Bolgarskimi berači, da sploh ne omenjam diskurza o Hrvatih, Bosancih, Srbih in drugih manj cenjenih narodnostih. To je samo nekaj primerov iz slovenskega okolja, pogledjmo še globalno. Medtem ko imamo kot prebivalci Evropske Unije pravico potovati po vsem svetu, obiskati skoraj katerokoli deželo, kulturo in si tam celo ustvariti življenje, te pravice ne dopuščamo drugim. Tisoče Afriških pribežnikov leži na dnu Mediterana, ker nimajo pravice vstopati v našo trdnjavo, o tem tu in tam beremo v medijih vendar se nam to ne zdi tako problematično, da bi kaj spremenili. Milijoni Azijskih delavcev, avtomatoni za tekočimi trakovi, ki hranijo našo nenasitljivo željo po stvareh, lahko le sanjajo o izdelkih, ki jih ustvarjajo in o krajih kamor so namenjeni. Apatija ki jo kažemo proti vsem žrtvam sistema v katerem živimo, je popolna. Mislim da je močno povezana z mediji, ki nas po eni strani

bombardirajo s temi informacijami, zato na njih nismo več občutljivi. Smrti, nesreče, vojne se nas ne dotaknejo. Na njih smo postali imuni, v tolikšni meri da nas tudi šokirajo ne več.

Danes popolna svoboda obstaja samo za kapital, ta lahko potuje kamorkoli želi in se ga nikoli ne omejuje. Svoboda za ljudi pa je v svoji krhkosti, poteptana vsakič, ko stoji na poti kapitalu in največkrat tudi spregledana s strani medijev. Seveda to ne drži, če imamo dovolj premoženja. S kapitalom nič ni problem doseči. Šolanje, zdravljenje, potovanja in raznorazni produkti, katerikoli civilizacijski napredki so ti na dosegu rok. Problem pa se (vse prepegosto) pojavlja v njegovem pridobivanju, če ta temelji na izkoriščanju in zatiranju. Kar je žal splošna praksa. Proizvodnjo smo preselili na druge kontinente, kjer ljudje delajo za manj, brez malic in dopusta. Surovine izčrpavamo iz planeta, kot da jutri ne obstaja in z okoljem delamo slabše kot 'svinja z mehom'. Izkoristimo vsako priložnost, da znižamo svoje stroške in nas niti ne zanima na čigavo škodo, čeprav se levji delež računa največkrat izstavi družbi, v kateri posameznik živi. Kot družba smo postali izkoriščevalci. Živimo v hinavščini, v kateri mislimo da vladata pravičnost in svoboda. Prave svobode pravzaprav nimamo, pravičnost pa je vse prevečkrat omejena s konico našega nosu.

6.4 Kulturna invazija

Kulturna invazija je zadnji in najpomembnejši korak zatiranja. Gre za vraščanje invazivne kulture v intimno sfero dominirane kulture. »Vsiljivci penetrirajo kulturni kontekst druge skupine in ignorira njen potencial, medtem ko vsiljuje svoj pogled na svet tistim, ki jih osvaja in zavira kreativnost zavojevanih z brzdanjem njihove ekspresivnosti« (Freire, 1972: 121). Gre za izgubo pristnosti in izvirnosti nadvladane kulture, ki jo sedaj oblikujejo in usmerjajo nove dominantne elite. Invazija lahko poteka brez fizičnega vdora, dokler je »oblika ekonomske in kulturne dominacije« (Freire, 1972: 122). Kulturna invazije je tako produkt zatiranja, »saj je na eni strani instrument dominacije in na drugi rezultat dominacije« (Freire, 1972: 123)

Kulturna invazija postane del družbenega življenja, ko se prebivalci »začnejo odzivati na vrednote, standarde in cilje vsiljivcev« tako pa ustvarja posameznike, ki »vidijo svojo realnost

rajši skozi pogled vsiljivcev, kot skozi svojega« (Freire, 1972: 122). Vendar pa ne gre samo za videnje realnosti, problematika takega pogleda se še pogloblja. Ljudje postanejo prepričani v osebno in kulturno manjvrednost. »Bolj je poudarjena invazija in bolj so zavojevani odtujeni od duha lastne kulture in od sebe, bolj si želijo biti kot zavojevalci: da hodijo kot oni, da se oblačijo kot oni, da govorijo kot oni« (Freire, 1972: 122).

Kulturna invazija na družbeni ravni predstavlja oviro za napredek posamezne družbe. Freire svari, da modernizacija ne pomeni nujno napredka, kajti koristi gredo drugam, ne v družbo iz katere izvirajo. Primer tega so korporacije, katerih zaslužek se iz celega sveta pretaka v matično družbo. Po drugi strani pa je napredek družbe v takem invazivnem odnosu omejen. »Družbe ki so dualne, /.../, okupirane, in se zanašajo na metropolitansko družbo, se ne morejo razviti ker so odtujene; njihova politična, ekonomska in kulturna moč odločanja so locirane zunaj njih samih, v kulturi ki jih Okupira« (Freire, 1972: 130).

V duhu slovenske in globalne realnosti zato menim, da je kulturna invazija že del naše realnosti. V letih tranzicije smo v slovenskem okolju govorili o procesu Amerikanizacije. Danes se mnogi trendi pri nas pojavljajo z relativno majhnim časovnim razmikom z drugimi deli sveta. Ne mislim samo mode, temveč tudi potrošniških navad. Na primer čakati celo noč v vrsti pred trgovino, da si boš med prvimi zagotovil nov izdelek tehnološke korporacije. Primer Apple-a kaže na skoraj religiozni odnos potrošnikov do njihove blagovne znamke. Zato se mi zdi potrošništvo, predvsem pa obsedenost s svobodo izbire (v potrošnji) velik simptom kulturne invazije. Kajti v nekaj več kot 20. letih smo prišli od faze 'nujnega potrošništva', ko so bile police v trgovini lahko tudi prazne, do 'hiper potrošništva', ko imajo blagovne znamke svoje vernike. Pretirano izbiro tako predstavljam kot mehanizem zatiranja in kot primer kulturne invazije.

Življenje v neoliberalnem svetu sicer ponuja svobodo izbire, vendar pa je naše vedenje močno usmerjano preko oglaševanja in medijev. »Moškim in ženskam govorijo, naj iz sebe naredijo nekaj edinstvenega, obenem pa jim dajejo natančna navodila, kako naj bi bil edinstveni posameznik videti, kakšno kariero naj bi imel in, še posebej, kateremu zvezdniku naj bi bil podoben« (Salecl, 2010: 43). Poleg hinavščine, ki jo ponuja neoliberalizem – lažen občutek edinstvenosti, pa ima pretirana izbira tudi druge negativne posledice. »Vsi ti nasveti pa ne prinašajo nujno zadovoljstva; prav nasprotno, v resnici povečajo človekovo tesnobo in

negotovost« (Salecl, 2010: 8). Le ta pride iz nekongruentnosti obljube, ki jo ponuja neoliberalizem in posledicami lastnih izbir. »Spodbujajo jih, naj delujejo, kakor da živijo v idealnem svetu in kakor da je odločitve, ki jih sprejemajo, zlahka mogoče obrniti, v resnici pa jim gospodarske okoliščine sploh ne dajejo kaj dosti svobode izbire, že ena slaba odločitev ima lahko zanje katastrofalne posledice« (Salecl, 2010: 13). Renata Salecl se tako v svojem delu *Izbira* (2010) sprašuje: »Kako sta zamisel o tem, da lahko izbiramo, kdo želimo biti, in imperativ 'postati to, kar si' začela delovati zoper nas, s čimer nas delata bolj tesnobne in bolj pridobitniške, namesto da bi nam dala več svobode« (Salecl, 2010: 13)

»Izbira v človeških rokah je močan mehanizem. Konec koncev je podlaga slehernega političnega angažiranja in političnega procesa kot takega. Kadar pa se izbira povečuje kot temeljno orodje, s katerim posameznik oblikuje svoje zasebno življenje, za družbeno kritiko preostane bore malo. Medtem ko se obremenjujemo z osebnimi izbirami, utegnemo neredko spregledati dejstvo, da pravzaprav niso osebne, temveč da na njih močno vpliva družba, v kateri živimo« (Salecl, 2010: 16). Tu pa bi izpostavil povezavo s kulturno invazijo, kajti družba v kateri živimo ni več samo slovenska, je tudi neoliberalna, globalna, tržna – v teh treh konceptih pa centri moči ne ležijo več v Ljubljani, temveč prej v Washingtonu, New Yorku, Bruslju, Londonu ali Frankfurtu. Vendar prav ti mednarodni postulati nam obljublajo boljše življenje, če bomo le (slepo) sledili njihovim navodilom. Eden od primerov je tako tudi obljuba zvezdniškega življenja, ki poleg slave obljublja tudi zelo udoben življenjski slog. »Industrija športa in zabave nam nenehno dopovedujeta, da bi vsakdo moral poskušati postati zvezda, povzpeti se nad družbene omejitve« (Salecl, 2010: 45). Kar pa je spet vir tesnobe in neuspeha, za množice, ki jim to ne uspe. Mislim da se to ne dogaja samo v Ameriki ali Angliji, temveč da je to že postalo del slovenskega vsakdana.

»Tesnoba glede tega, kako idealno izbrati, je na prav poseben način prisotna tudi v nekdanjih komunističnih državah. Tukaj se je prepričanje, da bi moral biti posameznik sposoben izbirati na slehernem področju svojega življenja, začelo širiti šele po uvedbi kapitalizma.« In nadaljuje, »da so v času, ko je država postala kapitalistična, ljudi naravnost bombardirali z idejo izbire. Vse kar so si želeli, se je na lepem zdelo mogoče« (Salecl, 2010: 70). Vendar množična izbira vodi v razvijanje mehanizmov, ki omogočajo najboljšo izbiro. Avtorica jih našteje kar nekaj, na primer »Ideologijo učinkovitosti, selekcije, racionalizacije in standardizacije« (Salecl, 2010: 72), ki pa so pronicala v vse sfere človeškega življenja. Od

delovnega življenja, do urejanja domov, urejanja družinskega življenja in intimnih človeških odnosov. Kar sicer ne bi bil tako velik problem, če ne bi bil ravno trg tisti, ki določa same standarde, kako bi morali živeti.

»Kadar ljudje tožijo, češ da jih sodobna družba sili, naj izbirajo med stvarmi, za katere bi raje, da jih zanje izbere kdo drug (denimo dobavitelja električne energije), jih tesnoba zgrabi iz dveh razlogov: bodisi zato ker se zdi, da nihče več nima nadzora, bodisi zato, ker je izbor že opravila neka večja entiteta, kakršna je korporacija« (Salecl, 2010: 52). Avtorica se za pojasnitev problema sklicuje na Lacanov psihoanalitični koncept in njegovo teorija 'velikega drugega'. Pod tem pojmom združujejo družbeni prostor, njegov jezik, institucije, kulturo itd. Vendar v času 'hiper pluralizma' ne obstaja več celovitost v kolektivnem konsenzu, kaj sploh 'veliki Drugi' je. »Dejanje izbire je travmatično prav zato, ker ni velikega Drugega, ki bi bdel nad nami. Izbiranje je vselej skok vere. Ko se poskušamo zadovoljiti s samo-omejevalnimi mehanizmi, ne počnemo drugega kot 'izbiramo' velikega Drugega, izmišljujemo si simbolično strukturo, ki nas bo odrešila tesnobe izbire« (Salecl, 2010: 53). Zato po avtoričinem mnenju polagamo svoje izbire v roke horoskopa, karizmatičnega politika ali boga. Sam pa bi dodal še druge predpisane recepte delovanja, kot so priročniki za samopomoč, revije za tak ali drugačen življenjski slog, predvsem pa oglaševanje, ki oglaševane izdelke povezuje s pojmi kot so sreča, zadovoljstvo, mir, svoboda, veselje... »V takšni družbi veliki Drugi postane trg. Opiraje se na napoved Walterja Benjamina, češ da bo kapitalizem deloval kot nova oblika religije, nekateri danes zatrjujejo, da je trg postal Bog: do zadnje finančne krize je bil namreč vsakdo, ki je nasprotoval dogmi svobodne tržne ekonomije, ožigosan za heretika« (Salecl, 2010: 59).

Kulturna invazija pa se ne kaže samo na individualni ravni. Šel bi celo tako daleč, da je kulturna invazija del ne samo slovenske, temveč globalne družbe. Če Freire razume ta pojem, kot prevlado ene kulture nad drugo, jo skušam jaz prikazati kot kulturo neoliberalizma – kot orodje multinacionalnih korporacij v rokah globalne elite- ki invazijo izvaja na lokalnih kulturah, kot jih razumemo v tradicionalnem smislu. Kajti vsa največja podjetja imajo svoje lobiste, ki na globalni ravni skrbijo, da se uveljavljajo (neoliberalne) politike, ki delujejo njim v prid. Prav te korporacije so glavna gonilna sila neoliberalne doktrine. »Odobrene doktrine oblikujejo in uporabljajo zaradi moči in dobička. Sodobni 'eksperimenti' sledijo znanemu vzorcu, ko prevzamejo obliko 'socializma za bogate' v sistemu globalnega korporativnega

merkantilizma, v katerem je 'trgovanje' v znatnem obsegu sestavljeno iz centralno upravljanih transakcij znotraj enega samega podjetja; vsa pa so po svoji notranji strukturi tiranska, ustvarjena za spodkopavanje sprejemanja demokratičnih odločitev in varujejo gospodarje pred tržno disciplino. Te stroge doktrine naj bi poučevale revne in nezaščitene« (Chomsky, 2005: 49-50).

»Živa politična kultura potrebuje družbene skupine, knjižnice, javne šole, sosedske organizacije, zadruge, javne prostore za sestanke, prostovoljne zveze in sindikate, da državljanom ponudi oblike sestajanja, komuniciranja in vpliva na druge državljane. Neoliberalna demokracija s svojo predstavo o trgu über alles na tem področju strelja v prazno. Namesto državljanov ustvarja potrošnike. Namesto skupnosti ustvarja nakupovalna središča. Posledica tega je atomizirana družba nepovezanih posameznikov, ki so zbegani in družbeno nemočni« (Chomsky, 2005:19).

Vendar kljub diskurzu nujnosti sprejemanja neoliberalne doktrine, primeri Japonske, Tajvana in Južne Koreje kažejo, da je država v neoliberalni ureditvi lahko uspešna tudi, če sama določa kdaj in koliko bo uvajala neoliberalne reforme. Japonski primer kaže, da so »tržne mehanizme postopoma uvajali državna birokracija in industrijsko-finančni konglomerati, ko so se povečevale možnosti za komercialni uspeh. Zavračanje pravovernih ekonomskih navodil je bil pogoj 'japonskega čudeža'« (Chomsky, 2005: 40-41). Podobno velja za Tajvan, kjer se »ameriški svetovalci in kitajski načrtovalci niso ozirali na načela 'anglo-ameriške ekonomije' in so razvili 'strategijo osredotočeno na državo'« ter primer Južne Koreje, ki ni dovolila »prevzemov tujih družb in svobodnega gibanja kapitala« (prav tam: 41), dokler ni bila domača industrija dobro utrjena. Če že nimamo alternativ pri sprejemanju neoliberalne doktrine, kljub temu lahko postavljanje pogojev in zavlačevanje z njeno uvedbo pripelje do pozitivnih rezultatov. Seveda pa se na ravni Slovenije sprašujem, če ni ta vlak že odpeljal.

7. Kdo je zatiralec

Tekom pisanja diplomske naloge sem se vedno znova spraševal kdo nas torej zatira. Čeprav se diplomsko delo ukvarja predvsem z mehanizmi zatiranja družbe, ki jih lahko najdemo v neoliberalizmu, mislim da je potrebno nasloviti tudi vprašanje kdo je ta, ki nas zatira. Tekom diplomskega dela največkrat izpostavim internacionalne konglomerate, politiko in najbogatejše (globalne) elite, ki omogočajo in izvajajo zatiranje. Vendar vsak od njih, bi našel legitimen razlog, zakaj njihovo početje ni dejanje zatiranja, temveč vodi v napredek, družbeno dobro itd. Kljub neupravičenosti njihovih argumentov, mislim da bi bilo individualno dokazovanje teko in dolgotrajno. Glede na birokracijo in kompleksnosti sistemov pa bi najbrž težko našli vse krivce. So krivi direktorji? So krivi lastniki? So krivi raziskovalci ali oglaševalci? Vsak od njih je opravljal svojo nalogo za določen honorar. Ne mislim jih opravičevati, mislim pa da je iskanje krivca nesmiselno. Tukaj bi opozoril na Hannah Arendt in njeno tezo "banalnosti zla". Preko spremljanja sodnega procesa proti Eichmannu v Jeruzalemu, je prišla do zaključka, da nacisti (tako kot Eichmann) niso bili pošasti, temveč v večini primerov popolnoma normalni ljudje. »Arendtova je s to sodbo dejala, da pošastna dejanja ne potrebujejo pošasti, da zločini ne potrebujejo zločinskih značajev in da je težava z Eichmannom prav v tem, kar so potrdila tudi izvedenska mnenja psihologov in psihiatrov, da (skupaj z mnogimi sokrivci) ni bil pošast ali sadist, temveč neverjetno, grozljivo in zastrašujoče "normalen"« (Bauman, 2013b: 101). Prav poslušnost in ubogljivost, predvsem v izpolnjevanju nalog, ki jih je določala službena dolžnost, je razbremenila posameznika odgovornosti svojih dejanj. Birokratsko pristop k izpolnjevanju nalog je bila strateška prednost in močno orodje nacističnega zatiranja. Do tega pa mogoče ne bi prišlo, če ne bi vsak od njih vestno opravljal podanih nalog. Tako je bil Eichmann popolnoma normalen človek, ki je bil »zelo nadarjen uradnik, birokrat, skrajno sposoben za opravljanje svojih nalog, z zanesljivim razponom zmožnosti in s precejšnjo samoiniciativnostjo« (Litell, 2010:522-3; po Bauman, 2013b:103). Do Judov Eichmann ni čutil nobenega sovraštva, po Hannah Arendt je do njih čutil celo neke vrste spoštovanje. Vendar kot birokrat pa je le vestno izvrševal svojo nalogo, karkoli je že bila.

Zato se namesto lova na čarovnice, v tem poglavju skušam usmeriti v individualno vlogo v zatiranju v neoliberalizmu, ki jo ima vsak izmed nas. Kajti če vsi živimo v tem sistemu,

potem imamo po Freiru vsi v glavi poleg svoje tudi zatiralčevo osebnost – vsaj v neki (depersonalizirani) obliki. »Najmanjše celice družbene organizacije (par, družina, soseska, šola, pisarna, tovarna itd.) in enako tudi najmanjši incidenti v našem socialnem življenju (nesreča na vogalu ulice, pregled osebnih dokumentov na metroju, obisk pri zdravniku itd.) vsebujejo vse moralne in politične vrednote družbe, vse njene strukture dominacije in moči, vse njene mehanizme zatiranja« (Boal, 1995: 40). Če skušam to pojasniti s Freirovimi pojmi Tematskega polja in generativnih tem. Vsebina tematskega polja je največkrat tako ali drugače prevedena v generativno temo, temo posameznika, ki je sorodna njegovemu življenju in dogodkom, ki jih je doživel. Ko na primer govorimo o individualnem primeru zatiranja, govorimo tudi o mnogih drugih podobnih primerih zatiranja in o družbi, ki to zatiranje omogoča. In nikoli nismo samo zatirani, smo tudi zatiralci.

Slovence neoliberalizem lahko zatira, ampak že samo s sprejemanjem neoliberalnih politik, nakupovanjem izdelkov multinacionalk in 'všečkanjem' njihovih strani na Facebooku igramo svojo vlogo v procesu zatiranja, saj smo v vlogi podpiranja zatiralca, po drugi strani pa kažemo kako močno smo zatirani. Postanemo financer, podpornik in glasnik njihovega delovanja in živo opravičilo za njihovo ravnanje. Rešitev problema zatiranja vidim v načinu, ki ga podata Freire in Frankl. Prvi pravi, da se moramo zatiralski osebnosti odpovedati – najprej se jo zavemo, potem pa ji lahko odrekamo moč nad nami. V tem smislu je lahko zavedanje o zatiranju že prvi korak k rešitvi problema. Drugi, zavračanje, pa ni tako težak, kot se morda zdi. Že se je v zgodovini zgodilo, da so ljudje zahtevali spremembo, da so začeli gibanje, ki se je ukvarjalo prav s tem. Leta 1968 je prišlo do protestov po celi Evropi, ki so zahtevali obsežne družbene spremembe. Njihov vpliv je med drugim začel tudi Kontrakultura in omogočil deinstitutionalizacijo. Foucaultovo delo Nadzorovanje in kaznovanje »je popolnoma ustrezalo stanju duha generacije, ki je hotela spraviti policaja in ozkosrčnega birokrata 'iz svojih glav', generacije ki je povsod videla manifestacije moči: tako zelo, da so se Foucaultove ideje hitro razširile tudi preko avtorjevih želja in postala Vulgata (različica biblije op.p.) za tiste, ki so se bojevali proti različnim oblikam socialne kontrole« (Dosse, 1998: 253-254). Kljub uspešnosti protestov in reform pa se sprašujem, ali ni spet čas za zavrnitev sistema, ki z zatiranjem zlorablja svojo moč, sistem ki omogoča bogatenje posameznikov in povzroča revščino večine; upor proti sistemu, ki nas nadzoruje, predvsem pa upor proti sistemu, ki je dosegel da se kaznujemo sami. Kajti v neoliberalizmu, preko lastne

odgovornosti in astronomsko majhnih možnosti za uspeh, mnogi doživljajo tesnobo in čutijo razočaranje nad svojim življenjem. V tem pa vidim ponotranjenje zatiranja, ko se zatiralec skriva v nas samih; kot mu pravi Boal 'Cop in the Head'. Če hočemo premagati zatiranje, moramo odstraniti svojega policaja, svojega zatiralca, svojega bančnika v glavi.

Franklova teorija pa je mogoče najlažji način za vzdrževanje avtonomne osebnosti in premagovanje zatiranja. Njegovo iskanje smisla in usmerjenost v prihodnost sta po mojem mnenju ključna mehanizma, za bojevanje proti zatiranju v neoliberalizmu. Franklov opis bivanjske praznote vidim kot opis današnjega stanja v družbi. Smo družba obilja produktov in družba, ki hira ob pomanjkanju smisla. Fizično nismo zatirani. Pa vendar nas danes pestijo stres, izgorevanje, depresija, ter bolezni srca in ožilja, rak idr. Vse so tesno povezane z načinom življenja, ki temelji na svoji statičnosti in psihični preobremenjenosti. Sedimo v službi, sedimo doma, sedimo v avtu, sedimo pred televizijo, sedimo pred računalnikom. Fizična aktivnost je večini primerov samo aktivnost, ki jo na svojih urnikih vrinemo med obveznosti sedenja. Zelo zanimivo za družbo, ki pogovorno pravi, da je iti v zapor (fizična omejitev svobode), da gre ta človek sedet. Velja izpostaviti tudi, da je večina od prej izpostavljenih bolezni močno povezana s psihosomatiko. Fizične bolezni so velikokrat manifestacija strahov, naporov in izgubljenih bitk v naših glavah. Lahko bi trdili, da se naše fizično zatiranje začne s psihičnim zatiranjem. Na nek način pa je vse to le pomanjkanje smisla. V službah in šolah smo obremenjeni z doseganjem rezultatov, ki nam bodo (še)le) omogočili izkusiti našo svobodo, našo prihodnost. V praksi pa je svoboda le cilj, ki se nam obljublja, a nikoli ne dostavi.

A v tem pogledu se mi zdi, da imamo nadzor nad svojo prihodnostjo v lastnih rokah. Večino psihičnih in fizičnih naporov bi lahko odstranili, če bi se prenehali gnati za bogastvom in se vsaj v določeni meri odpovedali individualizmu. Namesto stremljenja za individualnim uspehom (ne glede na ceno), bi lahko skrbeli za družbene uspehe. Da bi gradili družbo, ki ima pravično razporejena sredstva, da bi živeli v družbi, ki posamezniku omogoča doseči družben položaj na družbeno odgovoren način in ki bi enako zaščitila vse svoje člane. Namesto atomiziranja družbe, izrabljanja njenih družbenih institucij in vedno bolj ekstremne individualne odgovornosti, bi morali spodbujati ukrepe, ki stremijo k povečevanju družbene vključenosti in povezanosti. Namesto ograjenih naselij, potrebujemo več javnih prostorov. Prenehati se mora podpihovanje strahu, da nam nevarnost preti na ulici, za vsakim vogalom

pa nas hoče nekdo opehariti. Povrniti je potrebno vero v človeka in njegovo pozitivno intencionalnost. Mislim da je to temeljna naloga družbe in njenih institucij, vzdrževanje le te pa temeljna dolžnost vsakega posameznika. Politika naj postane prostor participacije in diskurza o družbenih temah, ne militantna, z vrha vodena organizacija, ki svojim članom predpisuje vedenje, razmišljanje in delovanje. Politika ne bi smela biti polarizirana, temveč pluralizirana. Množica strank, ki zagovarjajo različna (a utemeljena) stališča in ki se je o njih zmožna dogovoriti in ustvariti kompromis, ki služi javnemu dobremu. Potrebno bi bilo tudi obsojati bahaštvo in razsipništvo, tako na državni, družbeni kot individualni ravni. Ne potrebujemo visokih poslovnih stolpnic in mondenih sprehajališč. Potrebujemo dobro stoječe gospodarstvo, ki se bo zavedalo svoje družbeno odgovorne vloge in ki bo razumelo, zakaj menedžerji niso vredni (toliko) veliko večje plače kot drugi delavci. Tako ki bo razumelo, da dober vodja pozna naloge svojih zaposlenih, da z njimi skupaj ustvarja prihodnost podjetja in družbe. Da bodo javne funkcije, recimo župana, zasedali ljudje, ki imajo dovolj znanja in poznavanja okoliščin, da bodo lahko služili svojim meščanom. Ne pa samo prave politične barve in sposobnost nemega prikimavanja iniciativam, ki jih pripravljajo drugi za lastno korist. Predvsem pa družbo, ki bi delovala bolj po principu inkluzije kot pa integracije. Ne da moramo biti vsi isti, da se moramo vsi prilagoditi isti viziji. Potrebujemo družbo, ki bo razumela, da nekateri posamezniki rabijo več (pomoči, pripomočkov, vodenja, ...), drugi manj. Da se mora država in družba tudi prilagajati, se v določenih ozirih spreminjati, da zagotavlja pravice vseh. In da več pravic ene skupine, ne vodi nujno v degradacijo položaja večine, temveč v zaščito vseh.

8. ZAKLJUČEK

Če skozi stekleno prizmo usmerimo svetlobo, bomo na drugi stranici videli mavrico – vse barve iz barvnega spektra. Tako vidim to diplomsko nalogo, ki neoliberalizem prikazuje kot mehanizem zatiranja. Skoraj zagotovo je neoliberalizem prinesel kakšno pozitivno spremembo. Vendar pa je njegov negativen vpliv na življenja množic prevelik, da bi mu ga lahko oprostili. Diplomsko delo je tako na nek način izpostavljanje delov neoliberalizma, ki najbolj kažejo svojo zatiralsko naravo. Zagotovo bi jih lahko našel več in na še bolj različnih področjih. Upam da sem kljub temu uspel prikazati cel spekter mehanizmov zatiranja, ki jih srečujemo dnevno a jih ne vidimo nujno kot mehanizme zatiranja. Navadili smo se živeti v zatiralskem svetu, kar pa nas ne dela močnejših, prej šibkejše. Dnevno se moramo boriti z dehumanizacijsko naravo sistema v katerem živimo, kar povzroča apatičnost in razdražljivost med ljudmi. Čeprav je najboljši način življenja v zatiranju in individualizmu povezovanje refleksije z aktivnostjo, nam to slabo uspeva zaradi neoliberalizma, ki je interpretacije skrčil samo še na produkte, ki jih lahko prodaja. To pa ustvarja bivanjsko praznoto, kot jo predstavi Frankl. Politični in ekonomski sistemi se menjajo, vsak pa poskuša odpravljati napake prejšnjega. Sprašujem pa se kakšen vpliv ima neoliberalizem na posameznika, družbo, ekonomijo in demokracijo. Menim, da so predpostavke na katerih stoji neoliberalizem slabe, zato se mi zdi smiselno iskanje alternativ, še preden se izrodi v slabšo različico. Že sedaj ga ljudje ne zanimajo kot človeška bitja, kot individuumi z lastno preteklostjo in edinstveno prihodnostjo, kot bitja ki izkušajo življenje, temveč kot množico potrošnikov. Iz teh mora iztisniti kar največ denarja in čim več njihove življenjske moči, po najmanjši možni ceni. Narava neoliberalizma je rušilna. Povzroča premoženjske balone, spodbuja monopole in duopole in tako uničuje gospodarsko dinamiko in raznolikost, povečuje neenakost in ruši družbe, v katerih se naseli. Je prvi politični sistem, ki za svoje vladanje ne potrebuje človeka/ljudi, temveč podjetja in mednarodne konglomerate. Neoliberalizem je diktatura trga, ki se mu moramo podrejeni vsi – tudi fizične osebe. Neoliberalizem tako ne spodbuja demokracije, temveč vsiljuje izbire, ki jih določa trg. Menim da namen neoliberalizma ni spodbujanje dialoga, prej njegovo zaviranje. Zato se mi zdi smiselna umestitev neoliberalizma v štiri antidialoške akcije. Prva, prevlada, predstavlja kako se neoliberalizem implementira ter na katerih predpostavkah stoji. Predstavlja kako z vplivanjem na različne forme skuša preoblikovati realnost, v novo obliko ki bi mu bolj služila. Z razširjanjem mitov

pa vzdržuje status quo in utiša svoje nasprotnike. Mit svobode je tako sladka obljuba, ki pa skriva svojo temnejšo stran. Da obstaja veliko svobode izkoriščanja in zatiranja. Drug mit pa zagovarja premoč gospodarstva nad državo in njenimi institucijami, pa tudi premoč nad posameznikom. Trg je bil prej suženj države, sedaj pa je prerastel moč nacionalne države in postal nova globalna vlada – trg je tisti, ki v rokah drži niti našega preživetja. To omogoča veliko akumulacijo kapitala, ki pa nikoli ne pronica v nižje družbene razrede. Tako se mit superiornosti zatiralcev v neoliberalizmu kaže kot superiornost bogatih in super-bogatih. Ti imajo na voljo vse, drugi pa so prisiljeni napraskati denar tudi za najbolj osnovne dobrine. Simptom tega so na primer visoke finančne nagrade menedžerjem, ki svojim zaposlenim v imenu poslovne uspešnosti izplačujejo minimalne plače. Vse to pa dosega z uporabljanjem ene najstarejših političnih strategij, to je 'deli in vladaj'. Slednjo je izpopolnil do te mere, da lahko govorimo o dobi individualizma. Množice ogrožajo vladavino elit, atomiziranje družbe pa je odličen mehanizem za vzdrževanje njihovih pozicij. Ločevanje ne poteka več (samo)na družbeni ravni, s spodbujanjem med-skupinskega sovraštva (npr. nacionalizem) ali prepovedovanjem družbenih gibanj, temveč deluje na individualni ravni, posameznika odtuja od vseh ostalih posameznikov. Mantra bi se glasila: Ne zanašaj se na druge, sam postani več in boljši od vseh ostalih. S tem pa spodbuja narcisizem, pohlep in sebičnost. Posledice tega pa se kažejo kot izoliranost, zbežanost in anksioznost posameznika, ki utehe ne najde več v (omrtvičenem) družbenem prostoru. Potrošništvo je tako zamenjalo vlogo sočloveka in družbe, s tem da izpolnjuje vse potrebe s svojimi produkti, žal tudi tiste potrebe po sočloveku in človeški bližini. Ta neprestana skrb za status pa vodi v zagrenjenost večine posameznikov, ki nikoli ne uspejo doseči visokih standardov, ki jih postavlja trg. Ti pa so posledica manipulacije, ki jo uporablja neoliberalizem. Le ta služi prilagoditvi večine na cilje, ki jih postavi elita. Je vodenje vedenja, ravnanja in usmerjanje vsakodnevnih navad. Kar pa na koncu koncev služi odvratanju pozornosti od pravih problemov. Oglaševanje sem predstavil kot najbolj akuten problem manipulacije, kajti deluje zelo podobno bančniškemu sistemu, ki je oblika manipulacije in zavira kreativno moč posameznika in spodbuja lahkovernost. In nikakor ne smemo pozabiti, da je oglaševanje postalo vse prisotno, kar je omogočilo, da se je število možnih interpretacij sveta zožilo na enega, ki prevlada nad vsemi ostalimi - na medijsko interpretacijo sveta. Ti pa so izrabili svojo družbeno nalogo in služijo kot orodje razširjanja in vsiljevanja invazivnih politik. Kar nas pripelje do zadnjega mehanizma, ki je kulturna invazija. Ta govori o sprejemanju, vraščanju invazivne kulture v avtohtono. Gre za

zmago vrednot, standardov in ciljev, ki pometejo s tradicionalnim načinom življenja. Kar pa še poveča odtujevanje med posamezniki in dehumanizacijo. Z mojega vidika je to problematično predvsem z vidika kulture, ki jo neoliberalizem ustvarja in prodaja (vsiljuje). Mislim da je to kultura, ki jo ustvarjajo podjetja, korporacije in multinacionalke. Gre za kulturo brez zgodovine, za kulturo v središču katere ni človeka temveč profit. V tej kulturi je človek samo eden izmed koleščkov produkcije in potrošnje. V neoliberalni kulturi je osnovna enota potrošnik, javni prostor pa je nakupovalno središče. Zato se na koncu sprašujem tudi kdo in kako nas zatira. Na podlagi Freirovega koncepta ugotavljam, da je zatiranje ponotranjeno. Ker danes načeloma ne govorimo o tem, da nas sistem v katerem živimo zatira, morda to pomeni, da je zatiranje internalizirano. Na podlagi Franklovega koncepta pa se zatekam h konceptu notranje svobode. Če želimo preseči zatiranje v neoliberalizmu, moramo izkoristiti notranjo svobodo, iskati izbire tudi nad tistimi, ki jih ponuja okolje/trg, ter tako na individualni ravni premagati zatiranje. Kolektivno pa bi morali zahtevati to, kar neoliberalizem že tako ali tako prodaja. Svobodo. Ne za trg in podjetja, temveč svobodo pristnega človeškega življenja. Svoboda pa lahko obstaja le v okolju, ki bo omogočalo zadovoljevanje človeških potreb vsakomur in vsaj skušalo izkoreniniti revščino, da se bomo lahko ukvarjali s tistim, kar je v življenju bolj pomembno. Smisel bi težko našli v konstantnih novostih (ki si jih ne moremo privoščiti), spreminjajočih trendih (ki se spreminjajo s svetlobno hitrostjo) in novih predpisov, kako bi mogli živeti svoje življenje (za bolj zdravo in srečno prihodnost).

Menim tudi, da obstaja dovolj tehtnih teoretičnih argumentov za nadaljnjo empirično raziskovanje zatiranja v neoliberalizmu. Mislim da sem uspel argumentirati, da v neoliberalizmu obstajajo prvine zatiranja. Pogled na svobodo je v neoliberalizmu sprevržen. Svoboda je za človeka trivialna, neoliberalizem ceni samo svobodo pravnih subjektov, medtem ko ga osebna človeška svoboda ne zanima. Izrablja jo kot mehanizem zatiranja, kajti z njo upravičuje nalaganje popolne odgovornosti na ramena posameznika. Neoliberalizem tako vodi v odtujevanje in ruši družbeno kohezijo. To pa dosega z uporabo manipulacije na individualni in družbeni ravni. Kulturna invazija pa kaže psihološke posledice v vedenju posameznikov. Posamezne mehanizme bi bilo seveda potrebno dokazati z raziskavami, ki bi dokazale njihov vpliv, ki bi preučile dinamiko delovanja in bi lahko ponudile sistemske odgovore na to, kako zatiranje preprečiti ali vsaj zmanjšati. Takšne raziskave bi lahko našle še

nove povezave z zatiranjem, področja ki se jih jaz nisem dotaknil, sem pa prepričan, da obstajajo. Zatiranje sem preučeval s stališča socialne pedagogike, zato se sprašujem, kaj vse bi lahko našle tudi druge znanstvene vede. Multidisciplinarno raziskovanje pa bi bilo po mojem mnenju nujno potrebno že danes, da preučimo, kakšne so zares posledice neoliberalizma na življenje v družbi, na slovenski, evropski in globalni ravni. Prav študija, ki bi povezala neoliberalizem z njegovim vplivom na posameznika, družbo, državo, okolje, produkcijo, ekonomskim inženiringom in še čim drugim, bi lahko vzpostavila kognitivno disonanco do te ureditve. Žal mislim, da bi šele celostna študija lahko spodbudila gibanja, ki bodo iskala alternative in zahtevala spremembo neoliberalne ureditve. Prej ko bomo spremenili neoliberalizem, manjše spremembe bo neoliberalizem pričakoval od nas.

Neoliberalizem zahteva spremembo življenjskega sloga, z obljubo boljše, srečnejše prihodnosti. Vendar pa ima lahko korenito spreminjanje življenjskih navad posameznikov, močnejši vpliv na okolje, kot bi ga pričakovali. V ameriški zvezni državi Pennsylvania obstaja mesto Roseto. To je postalo zelo pomembno v 60. Letih 20. Stoletja, ko je raziskava pokazala, da se pojavljanje srčnih obolenj in infarktov, ne kaže podobnosti s statistično pogostostjo teh obolenj na ravni ZDA. Mesto so leta 1882 postavili italijanski priseljenci iz mesta Roseto Val Fortore in ga poimenovali po svojem domačem kraju. »Leta 1912 je bil ustanovljen Roseto, Pennsylvania kot ekskluzivno italijansko-ameriško mesto, ki so ga upravljali od vaščanov izvoljeni uradniki« (Wolf et al., 1989). Eden od raziskovalcev je ob pogovoru z lokalnim zdravnikom izvedel, da se le redko pojavljajo miokardični infarkti pri skoraj 1600 prebivalcih mesta pod 65. letom starosti. Podatki iz leta 1966 kažejo, da so smrti povezane s srčnimi zastoji naraščale s starostjo po vseh ZDA, vendar pa ne v Rosetu kjer so smrti zaradi srčnih obolenj znižale skoraj na nič (v tistem letu), za moške v starostni skupini od 55 do 64 let. Za moške starejše od 65. let pa je bil vzrok smrti povezan s srčnim obolenjem skoraj za polovico nižji, kot je bilo povprečje celotnih ZDA. Raziskovalci so opravili raziskavo in Roseto primerjali s sosednjimi mesti. »Podatki iz individualnih zgodovin, zdravstvenih pregledov, elektor-kardiogramov in laboratorijskih testov, prav tako pa podroben pregled dietičnih, pivskih in kadilskih vedenj in na dolgo strukturiranih psihosocialnih intervjujev, so podali sliko zdrave, cvetoče, dolgo živeče in izredno kohezivne skupnosti, ne samo z nizko prisotnostjo smrti zaradi miokardičnega srčnega zastoja ampak tudi izjemno nizkim pojavljanjem srčno-žilnih bolezni med živimi, kljub dejstvu da so dejavniki tveganja za srčni

infarkt kazali enako prevalenco v Rosetu, kot v dveh sosednjih mestih« (Wolf et al., 1989:58). Vendar kaj je bilo drugače v Rosetu in je odločilno vplivalo na njihovo zdravje? Raziskava je pokazala, da so prebivalci mesta živeli po načelu tradicionalnih (italijanskih) vrednot), družina in ne individuum je bila osnovna enota njihove družbe. V mestu je skupnost predstavljala temeljno vrednoto, odgovornost za dobrobit in kakovost katere so nosili vsi prebivalci. Večina gospodinjstev je bila sestavljena iz treh generacij družine, ki so vsi živeli pod isto streho in tako zagotavljali socialno kontrolo. Starejših ljudi niso samo cenili, ampak namesto da bi jih upokojili od družinskih in družbenih odgovornosti (kot se dogaja danes), so jih povišali v neke vrste 'vrhovno sodišče'. Prebivalci Roseta so tako bili ponosni in srečni, radodarni in gostoljubni ter pripravljeni praznovati vsako malo zmago svojih prebivalcev. »Med prebivalci Roseta pa ni bilo pomanjkanja stresa. Doživljali so iste socialne probleme in medosebne konflikte, prav tako kot v sosednjih mestih, imeli pa so filozofijo kohezije z močno podporo družine, sosedstva in verskih prepričanj, ki so jih ščitila proti stresu in izničila njegove posledice« (Wolf idr., 1989:59). Kar je pokazala raziskava v Rosetu in sosednjih mestih je, da čeprav so si delili vodno oskrbo, zdravnike in zdravstveno oskrbo s sosednjimi mesti, je večina prebivalcev živela z manjšim tveganjem za srčno-žilne bolezni. Pa ne zaradi tega, ker bi živeli bolj zdravo v smislu današnje interpretacije zdravega življenja. Njihove življenjske navade so bile zelo podobne tistim v sosednjih mestih. Ljudje so kadili, spili veliko vina in opravljali težko fizično delo v lokalnih kamnolomih. Jedli so veliko mastne in ocvrte hrane. Tisto kar je odločilno vplivalo na njihovo zdravje, so bili močni socialni odnosi in družbena kohezija znotraj skupnosti. To pa je ohranjala tudi odsotnost bahavosti, tudi med bogatimi, in skoraj ekskluzivno podpiranje lokalnih podjetij. Ena izmed ugotovitev raziskav pa je bila, da se utegne to zelo kmalu spremeniti. Mladi prebivalci so se že takrat vedno bolj nagibali k bolj ameriškemu načinu življenja. Nadaljnje raziskave so pokazale, da so se strahovi raziskovalcev uresničili. »Te razlike so izginile, ko je Roseto postajal vse bolj amerikaniziran« in »do poznih 60. in v zgodnjih 70. je bila napovedana socialna sprememba očitna, prav tako kot tudi predviden dvig pogostosti v pojavljanju srčnih napadov« (Egolf, Lasker, Wolf in Potvin, 1992: 1089). Po Wolf et. al. (1989) so prebivalci Roseta namreč močno spremenili svoje navade. Vse pogosteje so družine postale nuklearne (samo partnerja in njuni otroci), bahaštvo je bilo vse bolj pogosto (velike hiše, avtomobili itd.), ljudje so se raje vozili v velike trgovine v druga mesta, kot nakupovali v lokalnih trgovinah, otrok niso več poimenovali po prednikih ampak po lastni izbiri in trendih, ki so veljali v ameriški družbi

na splošno, to pa je samo eden od simptomov izgubljanja moči starejših ljudi in zaton njihovega položaja v družbi. Kajti osnovna enota v družbi je postal individuum, ki je s položaja izrinil družino. V določeni meri se je zmanjšala tudi njihova fizična aktivnost, medtem ko se njihove prehranjevalne navade, raven holesterola v krvi, pogostost kajenja in pitja alkohola niso bistveno spremenile. Močno pa je narasla pogostost visokega krvnega pritiska. Usmerjenost v individualizem pa je prinesla tudi močno povečano prisotnost tekmovalnosti. Skupnostni ponos in kolektivno moralo je zamenjala skrb za osebni status in moč. Homogena skupnost ki je vzdrževala prepričanja, vrednote in vedenja svojih evropskih prednikov, je zmoгла vzpostaviti relativno imuniteto na usodne srčne infarkte. Vendar je z leti v katerih poteka sprejemanje vse hitrejših socialnih sprememb izničila to imuniteto. Srčna obolenja in visok krvni tlak so dosegli ravni, ki so primerljive s sosednjimi mesti in povprečjem ZDA, čeprav ni prišlo do bistvenih sprememb na prehranjevalnih navadah, ki so se med ljudmi celo za odtenek izboljšale.

Primer mesta Roseto je pomemben v dveh pogledih. Kot prvo kaže pomembnost družbene povezanosti in tesno prepletenih skupnosti, ki lahko odločilno vplivajo na zdravje svojih prebivalcev – družbena povezanost ima lahko učinek varovalnega dejavnika. Po drugi strani pa kaže sliko, kako lahko hitre socialne spremembe in usmerjenost na individualizem negativno vplivajo na zdravje in družbo, ter izničijo pozitivne učinke družbenega ustroja. Nikakor pa ta študija ni primer zatiranja ali neoliberalne ureditve. Mladi so se v Rosetu odločili živeti drugače, živeti v duhu razvoja in družbenih sprememb, ki jih je ponujala povojna Amerika. Nikakor ne gre zanikati razvoja in napredka, ki je mladim omogočil drugačen način življenja. Kar je povezovalo njihove prednike, za njih ni veljalo več. Ko so prvi priseljenci ustanovili mesto, so živeli v relativnem pomanjkanju in družbena kohezija je za njih predstavljala preživetje. Z leti, napredkom in relativno dobrim standardom, pa po tako veliki družbeni koheziji ni bilo več potrebe. Mladi so lahko (in so) zahtevali več svobode in več pozornosti namenili individualnemu razvoju. Zanima pa me, ali lahko povlečemo določene vzporednice te študije z neoliberalizmom. Roseto je (lokalen) primer spremembe načina življenja in njegovih posledic za življenje v tej skupnosti. Vzporednica, ki jo želim potegniti, je uvajanje neoliberalnih reform na globalno prebivalstvo. Teze sicer ne morem dokazati, obstaja pa veliko indicev, ki bi opravičili njeno raziskovanje. Razmah načina življenja, ki ga ponuja neoliberalizem, bi lahko imel še več negativnih posledic, kot jih vidimo

danes. Študija v Rosetu je na dolgi rok pokazala negativne (zdravstvene) posledice spremenjenega načina življenja. Pokazala je ceno, ki so jo morali plačati prebivalci za spremenjen način življenja. Zato se sprašujem, kakšna je cena uvajanja neoliberalizma na globalni ravni. Bomo plačali veliko več, kot smo pričakovali in dobili veliko manj, kot nam je bilo obljubljeno?

Ali zares hočemo sprejeti spremembe, ki imajo negativen vpliv na življenje posameznika in družbe kot celote, služijo pa zgolj bogatenju peščice? Neoliberalizem vodi v povečano razslojevanje in pospešeno bogatenje majhne skupine posameznikov, na drugi strani pa potiska množice pod mejo revščine. Na državni in internacionalni ravni povečuje izkoriščanje, ki je zelo podobno izkoriščanju delavcev v prvi industrijski revoluciji. Je delo za minimalno plačo, brez plačevanja pokojninskega in zdravstvenega zavarovanja, brez plačanih dopustov in drugih pridobitev delavskega boja. Miti, na katerih stoji neoliberalizem, delujejo v nasprotju s slovensko (in zahodno, če že ne globalno) dediščino pravic, za katere so se bojevali naši predniki. Neoliberalizem izkorišča tudi proces individualizacije. Čeprav je le ta lahko posledica sveta v katerem živimo, ne gre spregledati dejstva, da neoliberalizem spodbuja komodifikacijo in ponuja recepte reševanja (skoraj vseh) problemov z logiko potrošništva. Tako pa deluje proti refleksivnosti, ki je po Becku nujna za življenje v individualizmu. Deli in vladaj je recept, ki ga neoliberalizem pripelje do ekstrema, ki ga najbolje opišejo besede Margaret Thatcher 'Družbe ni, so samo posamezniki'. V luči manipulacije, nas vladajoče elite vedno znova obračajo drug proti drugemu, da lažje izpeljejo potrebne reforme, ki jim omogočajo lastno bogatenje. Primeri tega so recimo ideologija, polarizacija na leve in desne, brez pravih alternativ med obema političnima opcijama. Ali pa meddržavni odnosi in vedno znova (v politične namene) izrabljen odnos z Republiko Hrvaško. Manipulacija je vsesplošno uporabljena za oblikovanje javnega mnenja in potrošniških navad, ki nam obljublajo boljše življenje, ki ga le malokrat prinesejo. Prinašajo pa velike zasluge za posamezne gospodarske subjekte in redke posameznike, ki jih imajo v lasti. Kulturna invazija pa kaže na to, v kolikšni meri smo se prilagodili invazivnemu sistemu in opustili tradicionalne vrednote in prepričanja. V Rosetu je prevzemanje "bolj ameriškega" načina življenja vodilo v zrušitev družbenega reda in spremembo družbenih vlog, v zdesetkanje lokalnega gospodarstva in v pojavljanje bahaštva in elitizma. Vzporednice z neoliberalizmom pa so naslednje. V neoliberalizmu postanejo najpomembnejše osebe na

planetu zvezde iz "šov biznisa", politične odločitve pa postajajo stvar tihih dogovorov vlad in korporacij (primer ACTA). Lokalna gospodarstva postanejo žrtev plenjenja multinacionalk ali pa shirajo na trgu, ker ne morejo več tekmovati s finančno bolje podkrepljenimi korporacijami. Lokalne kulture postanejo žrtve globalizacije, amerikanizacije in "McDonalds-izacije" in postanejo primerne samo še za turistične namene. In medtem ko ene države prosperirajo, se druge utapljujejo v revščini in smeteh, ki jih uvažajo in prodajajo prve. Sprašujem se, ali ni svet postal žrtev "Roseto efekta".

Resnica pa je, da bomo težko spremenili gospodarsko-politični sistem v katerem živimo. Lahko ga bolj ali manj omejujemo, ga skušamo prilagoditi domačemu okolju in najti srednjo pot, v katerih implementiramo potrebne spremembe in skušamo preprečiti negativne učinke neoliberalizma. Revolucija bi bila edini način za celovito spremembo, za kar pa ne vidim realne možnosti. Freire svoje delo sicer piše v kontekstu, kako omogočiti revolucijo in kako jo izpeljati, da bo dosegla svoje poslanstvo. Iz zgodovine pa vemo, da so revolucije le parcialno izboljšale stanje v posamezni družbi in so se največkrat izrodile v tak ali drugačen totalitarni sistem. Po drugi strani pa je v globaliziranem svetu revolucija nesmiselna, kajti prav globalni odnosi močno vplivajo na uspešnost države. Če bi pri nas izpeljali revolucijo neke vrste, to ne bi nujno pomenilo izboljšanja razmer, kajti zunanji igralci bi še vedno določali pravila igre na globalnem trgu. Z drugačnim političnim sistemom pa ne bi bili več enakovreden soigralec v globalnem sistemu. Primer tega sta Kuba ali pa Severna Koreja, ki imata drugačen političen sistem, a sta izolirani od sveta. Severna Koreja je lahko pomembna le, če rožlja s svojim orožjem, drugače pa je popolnoma nepomemben igralec v globalnem prostoru. V svetu v katerem se ne moramo dogovoriti niti glede globalne strategije reševanja težav, ki jih povzroča globalno segrevanje, je zato težko pričakovati temeljito spremembo neoliberalizma, v neko boljšo obliko politike, gospodarstva in družbe. Mislim da je edina realistična opcija, ki jo imamo na voljo, nadaljevanje v demokraciji in kapitalizmu, vendar pa ne brez določenih sprememb. Če želimo doseči večjo enakopravnost in pravičnost potrebujemo reforme tega sistema. Vendar bomo le te morali sami domisliti in si jih izbojevati.

V tem vidim nalogo socialne pedagogike, ki je s svojim interdisciplinarnim pristopom zmožna zaznati spremembe na družbeni in individualni ravni, ki jih prinaša neoliberalizem. Socialni pedagogi smo neke vrste hibridni znanstveniki, ki imamo znanja iz psihologije, sociologije, pedagogike, ekonomije, politologije, kriminologije, antropologije in mnogih drugih znanosti.

Prav to nam daje 'konkurenčno' prednost, da lahko integriramo različne pristope v raziskovanju problema in podamo rezultate njegovih posledic na ravni posameznika, družbe, političnega sistema in ekonomije. Kajti naloga socialnega pedagoga je prav v njegovi vlogi mediatorja med posameznikom in sistemom, v katerem živi. Tako se socialni pedagogi dnevno ukvarjamo s posamezniki, ki imajo težave v čustvovanju in vedenju, in mediramo med njimi in sistemom – državo, centrom za socialno delo, zavodom za zaposlovanje, bolnišnicami, sodišči, zapori, neprofitnimi organizacijami itd. Vendar pa vloge socialnega pedagoga ne vidim več samo na individualni ravni. Tekom študija sem se velikokrat srečeval z vprašanjem, da posamezniku sicer lahko pokažemo poti do spremembe, na veliko večji problem pa lahko trčimo, če želimo spreminjati sistem v katerem živimo. Tako lahko neoliberalistične spremembe močno vplivajo na naše pogoje za delo, na njih pa nimamo vpliva niti drugačnega odgovora. Primer tega je lahko povečevanje normativov, zmanjševanje sredstev, prepoved zaposlovanja v javni upravi itd. Zato se sprašujem, če dovolj naredimo na družbeni ravni. Če smo socialni pedagogi, smo tudi družbeni pedagogi – naša naloga je skrbeti za optimalen razvoj družbe kot take. Vloga mediatorja se po mojem mnenju lahko razširi na vse prebivalce Slovenije (šibki individuum s problemom) v relaciji z globaliziranim svetom (močni sistem, ki vsiljuje spremembo). Mislim da je naloga socialnih pedagogov tako tudi izobraževanje o globalnem sistemu, v katerem živimo in opozarjanje na njegove slabe plati, kot je na primer zatiranje, poleg tega pa seveda tudi iskanje alternativ ter varovalnih dejavnikov, ki vzdržujejo socialno kohezijo in pravično razporeditev družbenega bogastva.

Po preučevanju zatiranja sem tudi sam prišel do določenih alternativ, ki se mi jih zdi vredno omeniti. Za doseganje višjih družbenih položajev mora obstajati legitimna in v določeni meri institucionalizirana pot do tja. Transparentna in logična, brez neprestanih preskokov med zasebnim sektorjem, politiko, izobraževalnimi institucijami ipd. Če želimo imeti usposobljene ljudi, ki vodijo družbene, javne in politične institucije, morajo biti le ti predani svoji nalogi. Kajti že razmere v slovenskem parlamentu kažejo, da posamezni multipraktiki izkoriščajo moč, ki jim je bila podeljena, za lastno bogatenje in dvigovanje svojega statusa. Moje mnenje je, da bi bila smiselna nezdržljivost javne funkcije tudi z udejstvovanjem v gospodarstvu. Neoliberalizem uvaja ravno to ločitev, torej je naloga države prav v ščitenju same sebe in svojih državljanov. Ločitev naj bo potem popolna, da bomo državljani lažje razločili, kdo služi komu. Druga stvar, ki bi lahko izboljšala trenutno stanje, je ohranjanje

strome ločitve med znanostjo in trgom. Sekularizacija je nujna, ker preveč mešanja enega z drugim, po mojem mnenju ni dobro. Seveda mora obstajati presek med njima, ko znanstvena odkritja omogočajo gospodarski napredek. Vendar v varni meji, da nas ne zanese v današnje stanje – ko je znanost izrabljena s strani trga. Ena od najbolj izrabljenih znanosti je zagotovo statistika, ki jo srečujemo dnevno (javnomnenjske raziskave, zdravstvene, ekonomske in vse druge raziskave), vendar pa je veliko od teh statistik prirejenih, parcialnih in nejasnih. Zadnji primer tega v slovenski družbi je bila objava 'raziskave', ki rangira srednje šole po uspehu na maturi, kjer je število maturitetnih točk edini kriterij.

Neoliberalizem vse vrste raziskovanj opravičuje z retoriko svobode izbire. Imamo pravico do vseh vrst raziskav, prav tako pa pravico, da izberemo tiste, ki nam odgovarjajo. Kar pa je že samo po sebi kršenje raziskovalnih pravil: od objektivnosti, celovitosti in poštenega odnosa do raziskovalnih subjektov. Če imamo svobodo izbrati kar koli, potem so lahko vsa mnenja 'znanstveno dokazana'. Zato se uveljavljajo tudi različni inštituti, raziskovalna podjetja ki posedujejo ugledna imena (dobro oglaševanje/manipulacija), ki naj bi zagotavljala določeno mero legitimnosti. Tako smo nagnjeni, da bomo veliko prej zaupali 'xyz' švicarskemu inštitutu (ker vse švicarsko daje vtis natančnosti), ki zagotavlja kakovost izdelka, preverjeno na toliko in toliko ljudeh in na popolnoma nobeni živali. Vendar to so privatne inštitucije, ki morajo denar pridobivati na trgu ali pa na njem iščejo donacije. Torej morajo vsaj v določeni meri služiti trgu. Na trgu mora funkcionirati kot tržna žival, torej mora biti (vsaj v teoriji) neoliberalna. In zato zasebne inštitucije ne bi smele imeti prevelikega vpliva na javno mnenje – vsaj kadar gre za ustvarjanje politik in strategij, kar se vse prevečkrat dogaja v primeru think-tankov. Kajti ljudje smo zaradi množičnega oglaševanja nagnjeni k izbiranju/podpiranju tistega, kar je najbolj in največkrat oglaševano, naj bo resnično ali ne. Manipulirani smo do te mere, da takrat ko nimamo lastne preference – ko ne poznamo "trga" in njegovih igralcev – izberemo tisto, kar nam je poznano iz oglaševalskih akcij.

Izbira prevečkrat vodi v manipulacijo, ki se danes kaže v poplavi analiz vsega, kar imamo. Od športnih statistik, borznih kotacij, zdravstvenih raziskav, pogostosti dežja in statistična primerjava z vremenom preteklih desetletij. Krono pa zagotovo nosi kraljica raziskav – Javnomnenjske raziskave. Te so postale tako množične, da z njimi merimo vse. Od priljubljenosti premierke, do nove obleke ameriške zvezdnice. Po neoliberalnem pristopu moramo skrbeti za svoj status, kajti samo še na to se lahko zanašamo. Skrb pa s seboj prinaša

potrebo po nekem situ. Rabimo kriterije, da razumemo svet okoli sebe in se primerjamo z drugimi. Zato rabimo javnomnenjske raziskave, ki nam podajo vsaj približno pozicijo kje se nahajamo, v primerjavi s splošnim prepričanjem. Vendar pa smo 'navlečeni' na sistem, ki se trdno oklepa neoliberalnih pristopov. Opredeljujemo se za uspešne ali ne, po kriterijih, ki jih podaja gospodarstvo za lastno promocijo. Naše obleke so dobre, če so podobne tisti zvezdnici, ki je za velik denar hodeči obešalnik za enega od tekstilnih konglomeratov. Zato imamo na voljo dva pristopa. Ali delamo in živimo tako naprej, ali pa spremenimo sistem/sebe. In zakaj bi se spreminjali ljudje, da bo sistem ostal isti? To me pripelje do teze, zakaj ne bi sistem prisilili, da se spremeni vsaj v delu svojega koncepta. Trg že streže javnosti, ampak to ni enakovreden odnos. Misel trga je zatiralska v svojem bistvu, kajti njena ideologija je dobiček, ljudje pa so potrošniki, številke, statistike prodaje in javnega mnenja – objekti pod njegovim nadzorom. Torej nas trg zatira, ampak samo zato, ker mu pustimo. Ni pa nujno da je tako. In to je revolucionarni duh, kot ga sam razumem pri Freiru. Kajti šele ko/če priznamo svoj podrejen položaj, lahko zahtevamo enakovrednost, se emancipiramo.

In kam od tu naprej? Glede na trenutno stanje v slovenskem bančnem sistemu je ena od rešitev lahko ustanovitev socialne banke. Slovenska država je ustanovila slabo banko, ki naj bi reševala problem zadolženosti slovenskih bank in podjetij, v državnem in zasebnem lastništvu. Če tako ustvarjamo institucije socialne pomoči za tržne subjekte, potem lahko prebivalci zahtevamo ustanovitev banke, ki ne bo poslovala po tržnih razmerah. Njena vloga naj bo, kar se pripisuje vlogi NLB. To je kreditiranje slovenskega gospodarstva in javnosti – v popolni javni lasti. Trenutno gospodarsko stanje je stanje kreditnega krča, ko se omejujejo krediti predvsem poslovnim subjektom. Problem leži v visoki zadolženosti slovenskih bank, zaradi njihove špekulativne naravnosti v preteklosti. Torej smo v kreditnem krču zaradi tveganega poslovanja bank. Socialna banka bi lahko bila korektiv, ki bi preprečeval, da še kdaj pride do tega. Delovala bi lahko po načelih socialnega podjetništva, ko bi svoje dobičke re-investirala nazaj v lastno poslovanje, ne lastnikom. Tako bi preprečili visoke denarne nagrade in skrbeli za kapitalizacijo njenega delovanja. Njena naloga bi bila podeljevanje kreditov, na podlagi objektivnih analiz in zavarovanj, torej transparentno in pošteno poslovanje. Primarna skrb javne banke bi bila dobrobit državljanov Slovenije in podpiranje rasti njenega (realnega) gospodarstva. Moja ideja je sicer zelo splošna in ne temelji na poznavanju ekonomije. Poskušam podati primer, kako moramo danes zahtevati še več

socialnih ustanov, ki jih do sedaj pravzaprav nismo poznali. Če so naši predniki z bojem za plače, dodatke, pokojnine, zdravstvo itd., poskrbeli za nastanek sindikatov ZPIZ, ZZZS, CSDjev, javnega šolstva in zdravstva ter drugih javnih institucij, ki pred tem niso obstajale – vsaj ne v tako sistemizirani obliki. Sistemske težave je tako potrebno reševati na sistemski ravni, ne pa kot v primeru bank z milijardnimi dokapitalizacijami brez posebnih obvez teh bank, da vrnejo te finančne vloške. Socialno državo bomo na prostem trgu obdržali le s še več socialne države, ne z zmanjševanjem obsega javnega šolstva in zdravstva. V času finančne (v nasprotju z realno) ekonomije, tako vidim močno potrebo po javni socialni banki, ki deluje kot protiutež trendom na trgu in skrbi, da se današnje stanje na ponovi še enkrat. Ker ima država vsaj v delni lasti tri največje slovenske banke, mislim da to ne bi bilo nemogoče in transparentno izpeljati. Vsekakor pa bi to morali Slovenci na glas zahtevati.

Pomembno se mi zdi opozarjati na negativne učinke neoliberalizma. Že samo njegove zatiralske poteze zavirajo naš družbeni napredek in razvoj, kajti omejujejo delovanje družbe. Vendar noben človek ni otok, vsi smo le del večje celine, kot pravi John Donne. Ne moremo obstajati kot nepovezani posamezniki, naše preživetje temelji na naši sposobnosti medsebojnega povezovanja. Naša naloga ni samo lasten napredek in uspeh, temveč tudi dobrobit skupnosti in družbe kot celote. Le ta je najboljši varovalni dejavnik za zdravo in dolgo življenje v kateremkoli političnem ali gospodarskem sistemu. Ljudje pa potrebujemo tudi stabilno okolje, ki nam omogoča uživati sadove življenja in reflektivno pristopati k smislu našega obstoja. Zato neoliberalizem vidim kot model, ki mu je vsaj v določeni meri potrebno nadeti uzde in ga kontrolirati. Več svobode kot mu pustimo, slabše učinke ima na našo družbo in okolje v katerem živimo. Mehanizmi zatiranja družbe, kljub temu, da so implicitni, obstajajo. Opozarjanje in preprečevanje le teh pa lahko omogoča bolj pravično družbo in postavlja temelje, na katerih lahko gradimo demokracijo in socialno državo. To pa potrebujemo zato, da bodo vsem dovoljene ne samo sanje ampak kvalitetno in odgovorno uživanje v 'Joie de vivre'.

UPORABLJENI VIRI

Ariely, D., Gneezy, U., Lowenstein, G., in Mazar, N. (2005). *Large Stakes and Big Mistakes*. V Federal Reserve Bank of Boston Working Paper, Št. 05-11. Pridobljeno s: <http://www.bostonfed.org/economic/wp/wp2005/wp0511.pdf>

Bauman, Z. (2013a). *Does the Richness of the Few Benefit Us All*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z. (2013b). *Kolateralna škoda*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Boal, A. (1995). *The Rainbow of Desire*. London: Routledge.

Bourdieu, P. in Wacquant, L. (2006). *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.

Braudel, F. (2010). *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.

Chomsky, N. (2005). *Profit pred ljudmi*. Ljubljana: Sanje.

De Botton, A. (2005). *Skrb za status*. Ljubljana: Vale Novak.

Dosse, F. (1998). *History of Structuralism – Volume 2, The Sign Sets, 1967-Present*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Pridobljeno s: http://books.google.si/books?id=SqYPhgBv0eQC&printsec=frontcover&dq=history+of+structuralism&hl=sl&sa=X&ei=79kcU5TCGsKatQaX5oDICA&redir_esc=y#v=onepage&q=history%20of%20structuralism&f=false

Egolf, B., Lasker, J., Wolf, S. in Potvin, L. (1992). *The Roseto Effect: A 50-Year Comparison of Mortality Rates*. American Journal of Public Health. 1992; 82: 1089-1092. Pridobljeno s: <http://ajph.aphapublications.org/doi/pdf/10.2105/AJPH.82.8.1089>

Elliot, A. in Lemert, C. (2006). *The new individualism – The emotional costs of globalization*. Oxon: Routledge.

Frankl, V.E. (1993). *Kljub vsemu rečem življenju da*. Celje: Mohorjeva družba.

- Freire, P. (1972). *Pedagogy of the oppressed*. London: Penguin Books.
- Fromm, E. (2004). *Imeti ali biti*. Ljubljana: Vale Novak.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, B. (2012). *The Think Tank Archipelago: Thatcherism and Neo-liberalism*. Pridobljeno s: <http://www.ier.hit-u.ac.jp/extra/symp110313/Jackson.pdf>
- Kodelja, M. (2013). *Profili uporabnikov*. Moj mikro, november-december 2013. Pridobljeno z: http://www.mojmikro.si/v_srediscu/podrobneje_o/profili_uporabnikov
- Nastran Ule, M. (2002). *Sprememba odraščanja v sodobnih družbah tveganj*. Socialna pedagogika, 6/3, 221 – 238.
- Öllinger, M. in Goel, V. (2010). V Towards a Theory of Thinking – Building Blocks for a Conceptual Framework. V Glatzeder, B. M.(ur.), Goel, V.(ur.) in von Müller, A. (ur.) *Problem solving* (str. 3 – 23). London, Berlin: Springer.
- Pink, D. (julij 2005). *The puzzle of motivation* [video]. Pridobljeno s: http://new.ted.com/talks/dan_pink_on_motivation
- Ramm, J, Tjøtta, S. in Torsvik, G. (2013). *Incentives and Creativity in Groups*. CESifo Working Paper No. 4374. Pridobljeno s: https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/80510/1/cesifo_wp4374.pdf
- Salecl, R. (2010). *Izbira*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Taylor, P. V. (1993). *The texts of Paulo Freire*. Philadelphia: Open University Press.
- Trampuš, J. (2007). *Dokončno slovo mladoekonomistov*. Mladina, 2007:19. Pridobljeno s: <http://www.mladina.si/95355/dokoncno-slovo-mladoekonomistov/>
- Vidali, A. (2005). *Nevarno industrijsko vohunstvo*. Mladina. Pridobljeno s: http://www.mladina.si/67872/06-05-2005-nevarno-industrijsko-vohunstvo/?utm_source=dnevnik%2F06-05-2005-nevarno-industrijsko-vohunstvo%2F&utm_medium=web&utm_campaign=oldLink

Wolf, S., Herrenkohl, R. C., Lasker, J., Egolf, B., Philips, B.U. in Bruhn, J. G. (1989). *Roseto, Pennsylvania 25 years later – Highlights of a medical and sociological survey*. Transactions of the American Clinical and Climatological Association. 1989; 100: 57-67. Pridobljeno s: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2376462/?page=1>